

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO
TEOLOŠKA FAKULTETA

POLONA SAVŠEK

**Zgodovinski razvoj Save pri Litiji od začetka 19.
do konca 20. stoletja**

diplomsko delo

Ljubljana, januar 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI

FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO
TEOLOŠKA FAKULTETA

POLONA SAVŠEK

**Zgodovinski razvoj Save pri Litiji od začetka 19.
do konca 20. stoletja**

diplomsko delo

Mentor:

dr. Boris Golec

Dvopredmetni univerzitetni študijski
program nepedagoška Zgodovina;

Mentor:

dr. Bogdan Kolar

univerzitetni študijski
Dvopredmetni program
pedagoška Teologija

Prevajalec: Luka Hauptman

Lektorica: Helena Hauptman

Ljubljana, januar 2016
IZJAVA O AVTORSTVU

diplomskega dela

Izjavljam, da je diplomsko delo v celoti moje avtorsko delo ter da so uporabljeni viri in literatura navedeni v skladu s strokovnimi standardi in veljavno zakonodajo.

Sava pri Litiji, 15. marec 2015

Polona Savšek

Izjava kandidata/ kandidatke

Spodaj podpisani/ a _____ izjavljam, da je besedilo diplomskega dela v tiskani in elektronski obliki istovetno, in
dovoljujem/ ne dovoljujem

objavo diplomskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

Datum: 15. 1. 2016

Podpis kandidata/ kandidatke

ZAHVALA

V prvi vrsti se zahvaljujem mentorjema za vso pomoč, napotke in potrpežljivost pri izdelavi diplomskega dela.

Hvala gospodu župniku Andreju Rovšku iz župnije Sava, ker mi je omogočil vpogled v župnijsko kroniko in gospe Heleni Hauptman za vse nasvete in lektoriranje mojega diplomskega dela.

Zahvala gre tudi mojim staršem, prijateljicama Lini in Nini ter fantu Andreju za spodbujanje v času nastajanja diplomskega dela

Izvleček:

Sava pri Litiji od začetka 19. do konca 20. stoletja

Diplomsko delo z naslovom Sava pri Litiji od začetka 19. do konca 20. stoletja predstavlja zgodovinski pregled tega kraja v razponu dveh stoletij. Prvi del diplomskega dela se osredotoča na zgodovino Save, kjer je obravnavana zgodovina kraja in okoliških vasi, ki so pomemben sestavni del Save. Predstavljeno je šolstvo, gasilci in promet. Za življenje v tem kraju sta bili pomembni predvsem dve veji prometa in to sta rečni promet ter po izgraditvi Južne železnice železniški promet.

Drugi del sestavlja eklezialni del in se osredotoča na župnijo Sava in njeno zgodovino. Cerkev se prvič omenja leta 1526, ko so Turki pri Mohaču na Ogrskem premagali avstrijsko vojsko. Sava je bila podružnica župnije Vače. Leta 1785 je pri splošni ureditvi postala lokalija. Samostojna župnija je Sava postala leta 1809. Vplivi so v župnijo prihajali tudi iz večjih bližnjih krajev, predvsem Vač in Litije. Poročila, ki govorijo o Vačah kot trgu, lahko zasledujemo daleč v srednji vek, saj so v bližini pridobivali razen železa tudi baker in že prazgodovinski človek je spoznal ugodnost kraja ter se tu naselil. Litija spada med mesta srednjeveškega nastanka in razvoj Save pri Litiji je tudi njena zasluga.

Ključne besede: Sava pri Litiji, šolstvo, promet, župnija, Vače, Litija

Abstract:

The historical evolution of Sava pri Litiji from the beginning of the 19th to the end of 20th century

This paper titled Sava pri Litiji, from the beginning of 19th to the end of 20th century represents a historical overview of this village ranging two centuries. The first part focuses on the secular development and deals with the history of this and nearby villages, which have always been an important part of Sava. Presented are Sava with surrounding villages, educational facilities, the local fire department, and traffic. Two important traffic branches affected the local inhabitants most - the river transit and, after it was built, the Southern Railroad.

The second part represents the ecclesiastical development and focuses on Sava parish and its history. The church was first mentioned in 1526, when the Turks defeated the austrian army at Mohach in Hungary. Sava was an mission church of the parish Vače. In 1785 during the general regulations enforcement it became a succursal church and then an independent parish in 1809. It was heavily influenced by nearby major villages and towns, especially by Vače and Litija. Reports of Vače being a market village can be traced back to the Middle Ages, which is understandable, since iron and copper were mined here quite extensively and prehistoric men had soon realized Vače's beneficial situation when they settled here. Litija is a medieval town by its founding and the positive development of Sava pri Litiji is owed in large part to Litija.

Keywords: Sava pri Litiji, education, traffic, parish, Vače, Litija.

KAZALO

UVOD	4
1. SAVA PRI LITIJI Z OKOLICO	5
1. 1 SAVA PRI LITIJI	5
1. 2 PONOVIČE	8
1. 3 SPODNJI LOG	14
1. 4 LEŠE.....	14
1. 5 MOŠENIK.....	16
2. OSNOVNO ŠOLSTVO	17
3. GASILSKO DRUŠTVO SAVA	21
4. PROMET	22
4. 1 VODNI PROMET	22
4. 2 ŽELEZNIŠKI PROMET.....	25
5. VAČE	27
5. 1 ŽUPNIJA VAČE.....	28
5.1.1 <i>Nastanek in razvoj župnije</i>	28
5.1.2 <i>Ustanovitev ljubljanske škofije</i>	30
5.1.3 <i>Župnija v 15. in 16. stoletju</i>	31
5.1.4 <i>Župnija v 17. stoletju</i>	31
5.1.5 <i>Vače pod patronatom stiškega samostana</i>	32
5.1.6 <i>Vače pod goriško nadškofijo in končno pod ljubljansko škofijo</i>	32
5.1.7 <i>Dekanija na Vačah</i>	33
5.1.8 <i>Med vojno 1941-1945</i>	33
5.1.9 <i>Prefaranja</i>	34
5.1.10 <i>Župnija do leta 1980</i>	34
6. MESTO LITIJA	35
7. ŠIRŠI ZGODOVINSKI OKVIR ŽUPNIJE SAVA PRI LITIJI	44
8. PATROCINIJ NA SAVI PRI LITIJI	47
9. ŽUPNIJA SAVA PRI LITIJI	48
9.1 PREDZGODOVINA ŽUPNIJE SAVA PRI LITIJI	48

9.2 USTANOVITEV ŽUPNIJE SAVA PRI LITJI	48
10. DUHOVNIKI V ŽUPNIJI SAVA OD USTANOVITVE DO LETA 2014.....	50
10.1 DUHOVNIKI	50
10.2 NEKATERI ZNANI SACELANI V PONOVIČAH.....	60
11. ŽUPNIJSKA INFRASTRUKTURA.....	61
11.1 CERKEV	61
11.2 ŽUPNIŠČE	65
11.3 MEŽNARIJA	66
11.4 KAPELICE.....	67
11.5 ZVONOVI.....	68
11.6 GOSPODARSKA POSLOPJA	70
11.7 DRUGI CERKVENI INVENTAR.....	72
11.8 DOM SV. NIKOLAJA.....	73
12. MAŠNE USTANOVE	73
13. ŽUPNIJA SAVA PRI LITJI OD LETA 1912 DO 1997	77
13.1 UPRAVNE IN PASTORALNE DEJAVNOSTI V ŽUPNIJI SAVA OD LETA 1912 DO PRVE SVETOVNE VOJNE.....	78
13.2 1. SVETOVNA VOJNA.....	80
13.3 VIZITACIJE	84
13.4 UPRAVNA DEJAVNOST V ŽUPNIJI SAVA OD LETA 1918 DO LETA 1940.....	90
13.5 PASTORALNA DEJAVNOST V ŽUPNIJI OD 1918 DO 1940	93
13.6 EVHARISTIČNI KRIŽ.....	96
13.7 MOST ČEZ REKO SAVO.....	97
13.8 UPRAVNA IN PASTORALNA DEJAVNOST V ŽUPNIJI SAVA OD LETA 1950 DO LETA 1997	98
14. SKLEP	101
15. VIRI IN LITERATURA.....	102
16. PRILOGE.....	105

UVOD

Za temo diplomskega dela sem izbrala obdelavo Save pri Litiji od začetka 19. do konca 20. stoletja. Pred začetkom raziskovanja sem bila postavljena pred izziv, da pišem o temi, ki do sedaj še ni bila podrobneje obravnavana. Časovni okvir diplomske naloge sem omejila od začetka devetnajstega do konca dvajsetega stoletja. Postavila sem si okvirne hipoteze, vendar so se le-te spremenile tekom raziskovanja, predvsem zaradi tega, ker sem veliko delala z arhivskim gradivom, ki je nepredvidljivo in nikoli ne veš, kaj boš našel, in kam te bo smer raziskovanja zanesla. Vendar sem kljub vsemu pisala o Savi pri Litiji, ker je to moj domači kraj, in bi rada s svojim diplomskim delom zbrala in uredila zgodovinske podatke.

V veliko pomoč pri izdelavi mi je bila Kronika župnije Sava, ki predstavlja temeljni vir diplomskega dela. V njej navedena dejstva sem preverjala z obstoječimi dejstvi v arhivskih virih in literaturi. Pisanja kronike se je v začetku 20. stoletja lotil takratni duhovnik Andrej Širaj. Povzel je dogajanje v župniji od ustanovitve leta 1809 in potem pisal redno do konca svojega službovanja v župniji Sava. Po župniku Andreju Širaju, ki se je upokojil leta 1945, se v Kroniko ni več redno zapisovalo, tako da so nekatera obdobja slabo opisana. Poslužila sem se tudi časopisnih člankov, s katerimi sem dopolnila podatke, ki sem jih pridobila iz kronike. Podatki iz kronike se podvajajo v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. Diplomsko delo je razdeljeno na dva dela, prvi del vsebuje zgodovino Save pri Litiji, drugi del pa vsebuje cerkveni del zgodovine Save pri Litiji.

Diplomsko delo je razdeljeno na šestnajst poglavij, ki zajemajo in obravnavajo določeno temo. V prvem poglavju je podana zgodovina Save pri Litiji z okoliškimi vasmi, v drugem poglavju je predstavljeno šolstvo na Savi, v tretjem poglavju gasilstvo in v četrtem promet. V četrtem poglavju sta izpostavljeni dve veji prometa in to sta rečni ter železniški promet. Izpostavljena sta, ker sta imela velik vpliv na razvoj kraja. Peto in šesto poglavje obravnavata Vače in Litijo in njun razvoj skozi zgodovino.

S sedmim poglavjem o širšem zgodovinskem okvirju savske župnije se začne eklezijski del diplomske naloge. V osmem poglavju je opisan patrocinijski del cerkve na Savi. Od devetega do štirinajstega poglavja je predstavljeno dogajanje v župniji od ustanovitve leta 1809 do konca dvajsetega stoletja. V štirinajstem poglavju sledijo sklepne

ugotovitve, kjer so na kratko predstavljeni rezultati dela in ugotovitve. Temu sledi seznam literature in priloga kot zadnje poglavje.

1. SAVA PRI LITIJU Z OKOLICO

1.1 SAVA PRI LITIJU

Razpotegnjeno naselje Sava pri Litiji leži v Posavskem hribovju pod strmimi skalnatimi pobočji nad levim bregom reke Save, tik pred njenim vstopom v dolgo in ozko sotesko. Gručasto jedro kraja je na vršaju Savskega potoka, nad železnico Ljubljana - Zidani Most. Tu stoji tudi župnijska cerkev sv. Nikolaja.¹

V sredini 15. stoletja je bilo največje posestvo na Savi v lasti družine Kepa, po domače »pri Zajc« ob Savskem potoku. Ker so darovali zemljišče za gradnjo cerkve pred letom 1526, so dobili kapelo za cerkvijo. Tu so vklesana imena umrlih, med njimi tudi napis: Martin Kepa, umrl 1849, star 42 let (z rimskimi številkami). Zadnja iz tega rodu je bila Ana Kepa, poročena Voje. Tudi za gradnjo šole na Savi pred letom 1908 so prodali zemljo Kepatovi. V hiši je bila nekdanja gostilna, trgovina, ladjarska in flosarska postaja ter v bližini mivkokop. Pri obnovi hleva je bila vrezana letnica 1878, pri kopanju je Jože Leskovšek našel novc z letnico 1700.²

V fevdalnem obdobju je naselje Sava pri Litiji imelo majhno število domačij. Naselje Sava, ki je sedaj medsebojno smiselno povezano in predstavlja funkcionalno enoto, je bilo v preteklosti statistično razdeljeno na tri dele. Posamezni deli so bili vključeni v sestav naselja Leše nad Savo pri Litiji in Tirna. Za razmejitev so služile naravne danosti in sicer Savski in Mošeniški potok ter občinska cesta, ki je potekala od Mošenika do Savskega potoka. Naselje Sava pri Litiji so ob nastanku katastrskih občin razmejevale tri katastrske občine. Nižinski predel, desno stran občinske ceste, gledano v smeri toka reke Save, je zajemala k. o. Konj, levo stran reke Save, naselje imenovano Leše, je zajemala k. o. Rovišče. Tromeja katastrskih občin Konj, Rovišče in Šentlambert se je stikala na skupni točki, kjer takratna občinska cesta na relaciji Mošenik - Savski potok prečka potok Mošnjak. Na tej točki se katastrska občina Rovišče konča, Šentlambert pa začne. Meja slednjih se razcepi po levi strani občinske ceste. V smeri proti Mošeniku je

¹ Priročni krajevni leksikon Slovenije, (DZS, Ljubljana, 1996), str. 265

² Ocepik: Sava pri Litiji, str. 22

k. o. Rovišče, na desni strani potoka proti Mošnjaku navzgor pa zajema vzpetino v smeri proti Tirni.³

Zemljiška katastrska karta Franciscejskega katastra iz leta 1823, del naselja Sava k. o. Konj, od cerkve svetega Nikolaja Sava do domačije Sehlamfar, sedaj to domačijo imenujejo Štamfar, izkazuje izjemno malo število objektov: cerkev svetega Nikolaja Sava, župnišče, Sava 28, Juschnig z imenom Jurij Jesih, Sava 18, Lokar z imenom Jakob Senčar, Sava 16, in Sehlamfar z imenom Johann Gričar, Sava 15. Na tej karti, od cerkve proti potoku Sava, kjer stojita starodavni domačiji Juschnig in Zajc, ki sta bili nekdaj veliki kmetiji na Savi, ni objektov. Katastrska karta Franciscejskega katastra iz leta 1823 prikazuje, da naselje Sava in takrat pripadajoči del naselja Leše, obsega objekte Kuss (Kos), domačije s posestnikom Jožefom Kosom, Sava 17, Avguštinovo domačijo, mežnarijo in Goštetovo domačijo. Katastrska karta Geodetske uprave iz leta 1867, Izpostava Litija, v primerjavi s sedanjim časom del vasi Sava k. o. Konj, od cerkve svetega Nikolaja Sava do domačije Štamfar, izkazuje izjemno majhno število stanovanjskih imen in drugih objektov. Na parcelah s številkami 819, 820 in 821/1 je lastnina Štempcharjeve domačije z navedbo lastnika Franz Prosenc, Sava 15. Na parceli 816, domačija Lokar, je lastninska pravica vknjižena na ime Blas Kimovec, Sava 16. Na parcelah 824 in 826, kjer stoji železniška postaja, je vknjiženo javno dobro. Za parcelo 159 pri Jurjovki je vknjiženo ime Franz Pavšek, parceli 808 in 809 sta lastnina farne cerkve svetega Nikolaja, parceli 806/1 in 806/2 sta lastnina Marije Kepa, Sava 19, pri parceli 825/1 pa je vknjiženo javno dobro. Ljudska šola na Savi stoji na parceli 806/4. V katastrski občini Konj na desni strani reke Save, pri Malin, je domačija Spodnji Grčan, na parcelah 806/4, 1148, 1149/1, 1149/2 in 1151 pa je knjižen lastnik Tomaž Štrus, Spodnji Log (slika 1).⁴

Stanovanjska in druga gradnja na Savi se je intenzivneje začela razvijati po letu 1848, oz. po izgradnji Južne železnice leta 1849. To je bil za tiste čase mogočen gradbeno-prometni projekt, ki je naselje Sava med občinsko cesto in reko Savo razdelil na dvoje. Ta gradnja je območju odvzela kmetijski elitni značaj, saj so posamezne kmetije izgubile pomembne kmetijsko-obdelovalne površine. Lastninska vrednost se je pri preostalih delih kmetijskih površin dejansko zmanjšala. V obdobju pred nastankom

³ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 377

⁴ Prav tam, str. 377- 378

Južne železnice je občinska cesta potekala mimo Lahajnarjeve domačije v Mošeniku v smeri proti Savi pri Litiji, ki je potekala na posameznih delih trase, kjer sedaj poteka Južna železnica. Nato se je občinska cesta odmaknila od vznožja reke Save in poteka proti Sehlamfarju, sedaj stoječemu kozolcu topolarju, prečka potok Mošnjak in poteka pod Kosovo in Berdajsovo domačijo, nato do točke hudourniškega potoka pri pokopališču na Savi. Najprej je bila meja med nekdanjo upravno občino Šentlambert in občino Litija. Nadalje poteka meja občinske ceste levo po hudourniškem potoku do reke Save in desno nad pokopališčem in cerkvijo, pod Goštetovo, Železnikovo in Sadarjevo domačijo do Savskega potoka ter nad Zajčevo in Juschnigovo domačijo. Železniška proga poteka po zemljiščih domačij Urban v Mošeniku, Vovk in Rotar v Mošeniku, Štamfar na Savi, Juschnig in Zajc na Savi. Njihova zemljišča so takrat potekala pod občinsko cesto in vse do reke Save. Ti lastniki so za gradnjo Južne železnice odstopili zemljišča proti odškodnini. Investitor Južne železnice je takrat imel sedež v Franciji. Gradbena in lastninska dokumentacija za Južno železnico v Sloveniji ni dosegljiva (slika 2).⁵

Brod, splav na reki Savi, je bil nameščen že zelo zgodaj v preteklosti, v fevdalni dobi, zaradi prevoza blaga in ljudi preko reke. Lastnik splava je imel sedež na desni strani reke Save pri domačiji Spodnji Grčan in je tudi opravljal prevoze z brodom. Zadnji lastnik broda je bil Tomaž Štrus. Z njim je opravljal storitve prevoza ljudi in blaga preko reke Save. Brod je prevažal tovore naložene na vozove s konjsko in volovsko vprego. Dostop do broda je bil z desne in leve strani reke Save. Blago se je tovorilo pretežno z desne strani reke Save na levo stran. Izvoz je bil izjemno težaven, ker je iz pristanišča ob reki velik naklon ceste, in je bilo treba zlasti težja bremena »furajtati«, izvažati blago z dvojno ali celo trojno vprego.⁶

Berdajsova gostilna obstaja več kot sto let. Prvi lastnik je bil veleposestnik Friderik Berdajs, ki je prišel iz graščine v Vojniku (1840-1917). Imeli so pošto in trgovino. Vladko Berdajs je imel prvi avto na Savi in vozniški izpit (1940). Sedanji lastnik Roman hrani zanimive dokumente o obrtništvu, lovstvu in razna spričevala svojih prednikov.⁷

⁵ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 378- 379

⁶ Prav tam, str. 379

⁷ Ocepik: Sava pri Litiji, str. 23

Med drugo svetovno vojno je bila na Savi močna nemška postojanka in že julija 1941 so izselili prve družine. Zasavski bataljon je 1. maja 1943 zažgal nemški tovorni vlak in postajno poslopje na Savi. Most čez reko Savo so Nemci porušili oktobra 1944. Prvi spomenik žrtvam okupatorja so postavili pred pokopališčem leta 1955 in večjega leta 1972 na istem kraju.⁸

Okupacijska policija je bila naseljena v Štamfarjevi hiši. Zaradi varnosti so se stanovalci morali jeseni 1944 izseliti iz hiše v Zajčevo domačijo na Savi. Šlandrova in Zidanškova brigada sta 11. oktobra 1944 napadli nemško postojanko v Štamfarjevi domačiji. Proti koncu vojne se je naselila v župnišče na Savi nemška vojska, v uporabi je imela tudi prosvetni dom, ki je bil v neposredni bližini, to je na delu zemljišča, kjer danes stoji mrliška vežica. Partizanska vojska je okupacijske sile pregnala ter župnišče in prosvetni dom uničila. Župnišče je stalo na južnem delu pokopališča ob mrliški vežici.⁹

1. 2 PONOVIČE

Ponoviče se nahajajo na levem bregu Save ob cesti Litija - Sava in železniški progi Ljubljana - Zidani Most (slika 3). Poleg osrednjega dela z gradom sta tu še zaselka Mačkovina in Smrekarica. Na severni strani leži hrib Svibno, na vzhodu Knežakovina in Zakrajškov hrib, na zahodu Ravbar graben.¹⁰

Do zgraditve železnice je bila tu pomembna postaja savskih ladjarjev, kjer so se zbirali »vlačugarji« in čakali na sporočila o prihajajočih ladjah. Pri Štrajharjih je bila v tistih časih gostilna. Ko so leta 1802 označevali zemljišče za železniško progo, je prišlo med inženirjem Jurijem in graščakom Ludvikom do hudega prepira, ker je meril po zeljniku in rodovitnih njivah. Ko je inženir pokazal pomembne dokumente, se je lastnik zemljišča umiril, a prodal posestvo in odšel. Kasnejši lastniki, zlasti grofica de Gasquet, so si prizadevali, da bi bila železniška postaja v Ponovičah, kjer je sedaj Tomšetova čuvajnica, toda želja se jim ni uresničila.¹¹

Tu je bila do leta 1849, ko je mimo Ponovič stekla Južna železnica, pomembna brodarska postaja za ladje, ki so tovorile blago po Savi. V bližini Ponovič so v 17.

⁸ Ocepek: Sava pri Litiji, str. 24

⁹ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 381- 382

¹⁰ Ocepek: Sava pri Litiji, str. 12

¹¹ Prav tam, str. 14- 15

stoletju kopali svinčeno rudo, kasneje pa tudi cinkovo, bakreno in druge. Rudarjenje so leta 1930 opustili.¹²

Na Mačkovini, ki je dobila ime po nekdanjem gospodarju Mačku, stoji Sokolski dom, ki so ga zgradili leta 1934 gojenci s ponoviškega gradu. Prej je tu stal Mačkov hlev in na vzhodu hiša. V Sokolskem domu je bilo do vojne zelo živahno, Sokoli so tu uprizarjali igre in imeli telovadne nastope. Tu so bila srečanja telovadcev iz vseh krajev Slovenije. Za Sokolski dom sta skrbela Berdajs Vladko in Anica, kasneje pa še Ivan Pavlica s Save in drugi. Sedaj je Sokolski dom v propadajočem stanju, le lipa nad cesto še spominja na tiste čase, ko je bilo vse čisto in urejeno. Na Mačkovini se ob železniški progi nahaja tudi mlaka.¹³

Grad Ponoviče

Dvorec Ponoviče naj bi, tako pravi Valvasor, ime dobil po tem, ko so ga sredi 16. stoletja temeljito prezidali in naj bi pomenil nekaj obnovljenega, prenovljenega. Tudi njegovo nemško ime je izpeljano iz slovenskega, kar je na naših tleh prej izjema kot pravilo. Ponoviče so bile sprva posest grofov Višnjegorskih, nato grofov Ortenburških in knezov Celjskih, izpričanih kot lastnikov Litije v 14. in 15. stoletju. Nastanek gradu Ponoviče na obronkih hriba nad Savo je neznan. Sklepamo lahko, da naj bi varoval tedanjo savsko vodno pot. Dvorec Ponoviče naj bi sredi 16. stoletja morda prezidal iz dvora Ponowitsch (omenjenega okoli leta 1320) kranjski deželni vicedom Viljem Praunsperger, ki je umrl leta 1589. Valvasor (1689) navaja, da je bil leta 1630 njegov lastnik baron Jurij Wagen, nato pa Krištof Gotscheer iz Cerknice. Valvasor omenja vmes še nekega Horatia Carminellija, ki naj bi Juriju Wagnu grad odvzel, po nekaterih virih pa naj bi bilo ravno obratno. Teh podatkov ni moč preveriti. Leta 1635 so Ponoviče zavzeli in oplenili uporni kmetje.¹⁴

Valvasor je Ponoviče upodobil kot mogočen dvonadstropen dvorec, ki je sedanjo podobo dobil po temeljitih predelavah v obdobju baroka. Današnja stavba je še ohranila posamezne detajle, ki nostalgичno spominjajo na nekdanje gosposko domovanje: polkrožna atika nad rizalitno poudarjeno srednjo osjo sprednjega pročelja, dva lepa

¹² Brilej: Spomin na Litijo, str. 86

¹³ Ocepek: Sava pri Litiji, str. 13

¹⁴ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 21

obnovljena baročna portala z biforami v nadstropjih nad njima in vogalna četverokotna stolpica s čebulasto streho. Kasneje so prizidali še en trakt, tako da danes tloris graščine tvori obliko črke L. Ohranjena so tudi okna s kamnitimi obrobami in na nekaterih oknih v pritličju lepo izdelane baročne mreže. Leta 1638 je Krištof Gottschedt Kočevar prodal Ponoviče baronu Henriku Paradeiserju za 8350 goldinarjev. Njegov sin Wolf Sigmund grof Paradeiser, ki je bil tudi lastnik gospostva Lebek, je leta 1651 sklenil za obe posestvi pogodbo s Karlom Wizom pl. Witzensteinom. Za njim ga je podedoval njegov sin Janez Krstnik (Johann Baptist), ki je bil lastnik gradu v Valvasorjevem času. Od tistega časa sta bili obe posestvi združeni in so nadaljnji podatki za gospostvo Ponoviče razvidni pri gospostvu Lebek.¹⁵

Leta 1698 je Ponoviče za doto dobil grof Leopold Ursini - Blagaj, nato je graščina hitro menjala lastnike. Med njimi se omenjajo še grofje Lambergi, skoraj sto let so Ponoviče imeli baroni Wolkensbergi (1728-1826), nato dr. Pfefferer (od 1826), Franc Haring (od 1846), grof Julij Klebelsberg (od 1848) in rodbina Ehrenreich (od 1851). Za njimi je graščina prešla v meščanske roke. Med lastniki po letu 1884 srečamo Franca Chrona - Hrena, Nikolo Makarja in Nikolo Petroviča iz Karlovca, ki sta Ponoviče kupila leta 1908 in jih že čez en mesec prodala italijanskim trgovcem Pischuttiju, Saccomaniju in Mariniju iz Vidma. Znano je, da so se v času med 1. svetovno vojno v gradu zdravili ranjeni avstroogrski vojaki.¹⁶

Slovenec 19. 4. 1915, letnik 45, št. 87, pravi: »V graščini...«¹⁷

Podatki o lastnikih se tu razhajajo, saj domačini pripovedujejo, da je nekje v času 1. svetovne vojne do leta 1922 na gradu živela zadnja lastnica Ponovič plemenitega rodu grofica Elisabeth de Gasquet James, rojena Tibbits Pratt.¹⁸ S 1. januarjem je vzela v najem graščino v Ponovičah, posloplja na gričku in vrt do ceste. Grofica Elizabeta de Gasquet je bila poročena z vojvodom Borwinom Mecklenburškim, poroka pa se je

¹⁵ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 21-22

¹⁶ Prav tam, str. 22

¹⁷ v Ponovičah pri Litiji, kjer prebiva grofica Gasquet, se zdravijo tudi ranjeni vojaki. Dosedaj so imeli v grajski kapelici vsak dan ob osmih sveto mašo. Te dni pa je odšel duhovnik, ki je tu maševal, zato bi bilo želeti, da bi došel kak upokojen duhovnik, da bi maševal. Imel bi v gradu prosto stanovanje in hrano. Pojasnila daje župni urad na Savi ali knezoškofijski ordinarijat v Ljubljani.

¹⁸ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 22

pozneje razveljavila. Graščina je bila tedaj sicer last nekega Italijana iz Florence - Praga.¹⁹

Grofica je imela grad le v zakupu, zato je uradna zgodovina ne omenja. Obstoj te družine je potrjen s številnimi fotografijami in pismi, ki jih še hranijo potomci nekdanjih grofičinih znancev in služabnikov. Na Zasavski Sveti gori si je dala postaviti nagrobni spomenik v obliki Marijinega kipa, saj je želela biti tam pokopana.²⁰

1. avgusta 1913 je župnik blagoslovil zasebni oratorij grofice Elizabete de Gasquet v ponoviški graščini. 12. avgusta 1913 je oddal v ta oratorij z dovoljenjem ordinariata prenovljeno sliko sv. Ane, ki se je valjala v župnišču med raznim orodjem na podstrešju. Pri odhodu iz župnije naj bi grofica sliko vrnila župni cerkvi, ker si jo je le izposodila za okras kapelice v ponoviškem gradu. Stroške prenavljanja slike v višini 9 kron je plačala cerkev. Sveti Oče Pij X. so v "Breve", dne 12. marca 1913, dovolili, da se sme v tej kapelici maševati vsak dan razen velike nedelje, pri sv. maši so veljavno vsi služabniki in gostje grofice de Gasquet, obhajati se sme med sv. mašo.²¹

17. novembra 1919 je podelil škof dr. Jeglič zakrament svete birme v ponoviški kapelici nečakoma grofice Elizabet de Gasquet: Elizabeti in Herbertu pl. Decken ob navzočnosti dekana Mateja Riharja in še treh drugih duhovnikov.²²

Z 9. aprilom 1921, št. 1322, sporoča ordinarijat, da je sv. Stolica z 21. marcem 1921 razglasila zakon grofice Elizabete de Gasquet s Henrikom Borwinom, vojvodom Mecklenburškim, neveljavnim, vsak priziv zoper ta odlok grofice v Ponovičah je nemogoč.²³

12. aprila 1922 je grofica Elizabeta de Gasquet, velika dobrotnica cerkve, revežev in šolske mladine, odšla s Ponovič v Essholtz na Bavarskem. 10. septembra 1922 se je z božjo službo otvoril v Ponovičah Deški dom za ruske begunce, otvoritve sta se udeležila tudi okrajni glavar Podboj in okrajni namestnik Hribar. Ker je imela ruska naselbina tudi pravoslavnega duhovnika, je tako nastala nova župnija v župniji.²⁴

Grofica de Gasquet je umrla 24. septembra 1929 med zdravljenjem na Bavarskem, kjer so jo tudi pokopali. Makar in Petrovič iz Karlovca sta Ponoviče očitno kupila kasneje,

¹⁹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava, str. 30

²⁰ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 22

²¹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 33

²² Prav tam, str. 73

²³ Prav tam, str. 76

²⁴ Prav tam, str. 77

tako kot tudi omenjeni italijanski trgovci, ali pa je kdo od njih dal posestvo grofici v zakup. Do razpada avstroogrške monarhije je bila v dvorcu tovarna špirita in kvasa, med obema vojnama, ko je bil lastnik graščine veliko županstvo ljubljanske oblasti oziroma Dravska banovina, pa ruska gimnazija in dekliško vzgajališče. Nekaj let po 1. sv. vojni je bila tu nameščena nižja ruska gimnazija, ki so jo pozneje prenesli v Hrastovec.²⁵

1. julija 1925 so Rusi s svojo šolo zapustili Ponoviče in se naselili pri Ptujju. V grad je prišlo za časa počitnic 170 ruskih srednješolk iz Vojvodine, ki so nato odšle iz župnije do 1. septembra. Ta čas je odšel na novo mesto tudi prota Mihael Sluckij, ki je stanoval 3 leta na Mačkovini in opravljal rusko službo božjo v graščinskem hlevu, preurejenem v pravoslavno kapelo. Splošno so bili Rusi lepega vedenja in se niso vdajali slabim razvadam. Le prota, ki je v Rusiji pustil ženo, se je malo preveč družil s samsko rusko šiviljo, stanujočo na Mlaki št. 16, kar so mu ljudje precej zamerili. Zanimal se je za zedinjenje s katoliško cerkvijo in se tudi osebno udeležil prvega kongresa za proučevanje vzhodnega bogoslovja v Ljubljani od 12. do 16. julija 1925.²⁶

Leta 1929 je kupila grad in posestvo kraljeva banska uprava in ga uporabljala za prostore uprave banskega veleposestva (slika 4).²⁷

29. avgusta 1930 so odpeljali v Ljubljano na razstavo kovinski kip sv. Huberta s ponoviškega gradu. Po končani razstavi so ga malce poškodovanega zopet pripeljali nazaj.²⁸

4. februarja 1931 se je v prenovljenem gradu v Ponovičah nastanilo 60 gojencev deškega vzgajališča. Šola je imela dva razreda. Verouk in dušno pastirstvo je začasno prevzel savski župnik. Ob nedeljah so gojenci pod nadzorstvom učiteljice in nadzornika hodili k maši na Savo. Vedenje v cerkvi je bilo dostojno. 27. marca je škofijski ordinariat dovolil savskemu župniku, zaradi ponoviškega zavoda, imeti pravico birmanja ob nedeljah, dokler se ne naredi oratorij z lastnim kuratom.²⁹

24. januarja 1932 je začelo Deško vzgajališče v Ponovičah z javnimi predstavami. Gojenci so v grajskem stolpu igrali igro Strah. Obisk je bil nadvse visok.³⁰

²⁵ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 22

²⁶ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 84

²⁷ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 22

²⁸ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 92

²⁹ Prav tam, str. 94

³⁰ Prav tam, str. 97

V obednici deškega vzgajališča v Ponovičah se je 15. avgusta 1934 ob 15. uri ustanovilo Sokolsko društvo za Ponoviče, Savo in vso okolico. Pobudo je dala banovinska uprava v Ljubljani, ki je za ta namen poslala v Ponoviče prefekta Logarja, primorskega emigranta, ki ni imel našega državljanstva. Za predsednika je bil izvoljen Josip Birsa, učitelj v zavodu in tudi primorski emigrant. Na Savi je največ agitiral Vladko Berdajs. Nabral je precej članov med mladino, banovinski uslužbenci pa so morali zaradi pritiska banske uprave v Ljubljani vsi pristopiti k Sokolom. Hlev na Mačkovini naj bi se preuredil v Sokolski dom, apneničarja Birolla so naprosili za 1 brezplačen vagon apna. Apno je poslal, vendar je bilo zelo slabe kakovosti.³¹

V novembru 1936 so se preselili zadnji gojenci Deškega vzgajališča iz Ponovič na Selo pri Ljubljani, v prostore prejšnje žrebčarne. Žrebčarna se je naselila v Ponovičah že meseca julija 1937. Z zavodom so odšli tudi vsi uslužbenci, ki so po raznih krajih dobili nove službe. Z gojenci sta odšla na Selo le dva učitelja, Stritar in Stele, ker so za zavod poslej skrbeli salezijanci.³³

Jeseni leta 1941 so se v poslopju nastanili nemški vojaki, oziroma prisilno mobilizirani fantje iz Luksemburga. Nemška okupacijska oblast je v njem izvajala razna šolanja za lastne potrebe. Po 2. sv. vojni je grad postal skupna družbena imovina in je bil v njem sedež družbenega živinorejskega posestva. Na posestvu so nekaj časa vzgajali plemenite konje in organizirali jahalno šolo.³²

Grajski park je nekoč varoval baročni kip sv. Huberta, zavetnika lovcev, ki so ga preselili v nekdanji samostan Bistra pri Vrhniki, danes Tehniški muzej Slovenije. Pod gradom je bila nekoč ladjarska postaja, kjer so se zbirali "vlačugarji" in čakali na poročila o prihajajočih ladjah. Tik pred stavbo je na desni strani dvorišča stala grajska kapela, o kateri ni podatkov, kdaj je izginila. Danes je slikoviti grad sicer še ohranjen, vendar precej zanemarjen in počasi propada. Lastnik je Kmetijska zadruga Litija, ki ga že nekaj časa neuspešno ponuja naprodaj.³³

³¹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji pri Litiji, str. 99- 100

³² Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 22- 23

³³ Prav tam, str. 23

1. 3 SPODNJI LOG

Vas Spodnji Log leži nasproti Save pri Litiji, na desnem bregu reke Save.

Do leta 1849, ko je stekla železnica, je bila na Spodnjem Logu ladjarska postaja. Ladje so imeli tudi nekateri vaščani. Takrat je bila »pri Polač« gostilna, trgovina in ladjedelnica. Pred prenovo hiše je bila še ohranjena soba, kjer so visele ogromne slike s Turki, na steni so bile freske. Nekaj vrvi, s katerimi so privezovali ladje na volovsko vprego in orodje, so oddali v muzej v Ljubljano, doma pa hranijo številno dokumentacijo, napisano v gotici. V hlevu imajo les še iz ladjarskih časov. Prav tako hranita Berdajs Ladislav in njegova žena papeško bulo in vso dokumentacijo od Janeza Pavlinčiča in njegove žene Uršule, ki sta leta 1809 založila glavnico v vrednosti 8.500 goldinarjev, kar je bilo takrat vredno 12 gruntov; o tem pričata napisa v prezbiteriju v cerkvi na Savi. Po pripovedovanju so v vodi pri Zagorju našli sod cekinov, ki so jih odvrgli Turki, ko so bežali od Jevnice navzdol proti Radečam.³⁴

Vsaka hiša na Logu je imela čoln, saj so morali v cerkev in v šolo hoditi na Savo, ki se nahaja na levem bregu reke. Prav tako je bilo na Savi pokopališče, železniška postaja ter pošta. Po drugi svetovni vojni so morali čolne oddati. Brodar je smel biti le Martin Simončič. Krajevni odbor Sava, ki je bil takrat v Lehajnarjevi hiši, je vzel tretjino denarja, ostalo je pripadlo brodarju. Ko je pripeljal čoln do brega, je naredil kobilo (opornik, navadno pri lesenem mostu), da so ljudje lahko šli po suhem.³⁵ Ob potoku Pasjek je zaselek, ki spominja na čas, ko je imel tu knez Windischgraetz lovsko pristavo in je redil lovske pse (slika 5).³⁶

1. 4 LEŠE

Leše ležijo severovzhodno od vasi Sava.

Na Dolincah, severozahodno od vasi, so našli večje količine prazgodovinske železne žlindre, na severozahodni strani je bila na Griču prazgodovinska naselbina. Ob cesti v vasi je kapelica z Marijinim kipom. Zgradili so jo Lešani pred 151 leti, zemljišče je dal Kramar, kip je kupila Vonarca, ki se je pisala Fortunat. Dokumente o gradnji kapelice je

³⁴ Ocepek: Sava pri Litiji, str. 26-27

³⁵ Prav tam, str. 27

³⁶ Prav tam, str. 27

dal Peterlinov oče v hrambo Krehovim, vendar je hiša pogorela, zato sedaj ni pisnih dokumentov, ki jih je naredil Vonar. Danes je kapelica vedno lepo urejena, za kar skrbi Zagorc Silva. Tod mimo vodi pot na Zasavsko Sveto Goro, kjer je na višini 852 m romarska župna cerkev Matere božje, največ romarjev zabeležijo v maju. Pri leški kapelici se Lešani zbirajo ob porokah, da šrangajo in nazdravijo ženinu in nevesti, ob velikonočnem žegnanju jedil, in ob pogrebih, ko sovaščana pospremijo na savsko pokopališče. Na V strani kapelice onstran ceste še stoji stara Čebelova hiša, obdana z vinsko trto, ki jo je posadil Josip Čebela, v času prve svetovne vojne župan občine Šentlambert. Bil je odličen sadjar, znal pa je tudi zidati. Zgradil je stopnice na Sveti Gori ter po prvi svetovni vojni ograjo in vodnjak pri šoli na Savi. Sedaj na tem posestvu kmetuje njegova vnukinja Anica Prašnikar. Na domačiji hranijo razne dokumente ter stare predmete, ki spadajo v kulturno dediščino domačije.³⁷

Naselje Leše, ki je strnjeno naselje, šteje enajst domačij, Zgornje Leše pa šest, ki niso strnjeno pozidane, temveč hiše stojijo dokaj razmaknjeno ena od druge. V naselju so tri lesene vikend hišice. Na začetku so bile hiše majhne in preproste, večinoma zgrajene iz lesa in mnoge kombinirane s »štalo«, hlevom za živino. Pozneje so gradili sodobnejše, zidane hiše. Nekatere stanovanjske hiše in druga poslopja ne obstajajo več. Pri slednjih so od nekaterih vidni le stavbni ostanki, v nekaterih primerih so poslopja popolnoma izravnana z zemljo in o njih ni nikakršnih sledi več. Popolnoma propadle hiše v Lešah so zlasti Polčeva, Klamfarjeva, Finfarjeva in Lukanova. Torijeve domačije tudi ni več, hiša je podrta, zemljiška posest pa pridružena Pepelovi domačiji. Na ostankih hiše Torijeve domačije je po desetih letih nenaseljenosti Ciril Juvan, sin s Pepelove domačije, v letu 1973 zgradil novo stanovanjsko hišo, v kateri živi z rodbino.³⁸

Domačije v Lešah so v preteklosti in tudi kasneje imele izrazito kmetijski značaj, v bistvu so se ukvarjale izključno s kmetijsko dejavnostjo, le redki gospodarji kmetij so opravljali še kakšne druge dejavnosti, prvenstveno tiste, ki so služile kmetovanju. Te so bile predvsem mizarstvo, zidarstvo, tesarstvo, krovstvo slamnatih streh, kovaštvo itd. Morda je bila še najbolj razvita gostinska dejavnost. V preteklosti so obstajale številne gostilne, zadnjih nekaj desetletij v Lešah pa tudi teh ni več. Danes sta v Lešah samo še Blažetova in Kramarjeva domačija, kjer se gospodarja ukvarjata samo s kmetijsko dejavnostjo, vsa druga gospodarstva poleg kmetijstva opravljajo tudi druge dejavnosti.

³⁷ Ocepek: Sava pri Litiji, str. 9

³⁸ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 167- 168

Gospodarji domačij in nekateri drugi člani rodbine so pretežno zaposleni v raznih gospodarstvih, javni upravi ali kje drugje.³⁹

1. 5 MOŠENIK

Na levem bregu reke Save, vzhodno od vasi Sava, ob cesti proti Tirni in nad železniško progo leži vas Mošenik. Tu je bilo še leta 1929 osem hiš in dve železniški čuvajnici, nad progo pri Renkah pa še dve domačiji. Najstarejše domačije so pri Jerečk, Volk, Maselj, Lavrič, Vrban in Lanišar.⁴⁰

Za prebivalce Mošenika in okolice je najbližja postaja Južne železnice Sava pri Litiji. Ob projektiranju železniške proge in postaje ob njej je obstajala varianta, da bi bila železniška postaja namesto na Savi v Mošeniku. S to varianto bi dosegli le to, da bi bili postaji Zagorje - Mošenik in postaji Mošenik - Litija medsebojno približno enako oddaljeni. Slaba lastnost je bila v tem, da Mošenik zaradi zaprtosti območja in manjšega zaledja potnikov ni bil primeren za železniško postajo. Načrtovani železniški postaji Mošenik in Ponoviče se nista obnesli.⁴¹

Med 2. sv. vojno je imela nemška vojska policijsko postojanko v Lanišarjevi hiši v Mošeniku. Partizanska vojska je leta 1944 postojanko napadla in jo v hudem spopadu uničila. Na strani nemške policije je bilo več mrtvih in ranjenih, zgradba je bila porušena. Tudi na partizanski strani so bile žrtve. Partizanska vojska je iz postojanke odnesla vse orožje.⁴²

Ob potoku sta bila v Mošeniku včasih dva mlina in dve žagi. Vrbanov - Kosmačev mlin je deloval še med drugo svetovno vojno, potem pa počasi propadel. Volkov mlin melje še danes. Upravlja ga Franc Mandelj in ga obiskujejo številni šolarji iz bližnjih in daljnih krajev, da jim nazorno razkaže in razloži, kako se iz raznih vrst žita melje moka.⁴³ Čez reko Savo je France Kosmač vozil čoln, da so ljudje lahko nosili v mlin in hodili v kovačnico v Sp. Tepe. Tudi flose so vozili po Savi.⁴⁴

³⁹ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 168

⁴⁰ Ocepek: Sava pri Litiji, str. 10

⁴¹ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 425

⁴² Prav tam, str. 426

⁴³ Ocepek: Sava pri Litiji, str. 10- 11

⁴⁴ Prav tam, str. 11

2. OSNOVNO ŠOLSTVO

Do obdobja Marije Terezije ni bilo v avstrijskih deželah nobenih državnih šol, zasebno elementarno šolstvo pa je na Slovenskem zajelo zelo majhen delež otrok. Tudi po uzakonitvi splošne šolske obveznosti za vse otroke od 6. do 12. leta starosti (1774) je hodil v šolo le majhen del šoloobvezne populacije. Glede na zahtevnost in cilje se je osnovna šola delila v tri tipe: normalke, glavne šole in trivialke. S širitvijo znanja nemščine naj bi šola utrdila državno enotnost, a so morali zaradi potreb vsaj na nižji stopnji pouka upoštevati tudi slovenščino. Z novim šolskim zakonom iz leta 1805, ki je z dopolnitvami veljal do leta 1869, je osnovno šolstvo prešlo v cerkveno pristojnost. Po francoskem vmesnem obdobju, to je prvič prineslo enotno državno osnovno šolstvo, so obnovili prejšnji šolski sistem, osnovno šolstvo pa je precej napredovalo. V krajih brez rednih šol so ustanavljali nedeljske. Ob koncu predmarčne dobe je na Slovenskem šolo obiskoval že vsak tretji otrok (leta 1810 komaj vsak sedmi), a se je šolski obisk od pokrajine do pokrajine občutno razlikoval.⁴⁵

Skladno s šolskim zakonom, sprejetim leta 1869, se je v zgornjem delu Zasavja začelo razvijati osnovno šolstvo, nato se je postopoma opuščal pouk v župnijah in drugih zasebnih prostorih. Na območju zgornjega Zasavja je bilo zgrajenih več osnovnih šol. Nastale so Osnovna šola Sava pri Litiji, Osnovna šola Vače, Osnovna šola Zasavska Sveta gora, Osnovna šola Šentlambert in Osnovna šola Toplice pri Zagorju.⁴⁶

Čeprav leži Litija v osrčju Slovenije, se je njeno šolstvo razvilo sorazmerno pozno. V Litiji lahko govorimo o ljudski šoli, ki je bila ustanovljena in financirana s strani države, šele po letu 1876/77. Šola se je imenovala Dvorazredna ljudska šola v Litiji, njen uradni pečat pa je nosil ime Narodna šola v Litiji.⁴⁷

Leta 1912 je bila šola v Litiji trirazrednica, leto kasneje pa je postala štirirazrednica, leta 1921 se je razširila v petrazrednico in leta 1922 v šestrazrednico. Dobila je tudi vzporednice od 1. do 4. razreda, in sicer leta 1927 je dobil vzporednico prvi razred, leta 1928 so dodali vzporednici še drugemu in tretjemu razredu, leta 1930 še četrtemu razredu.⁴⁸

⁴⁵ Slovenski zgodovinski atlas, str. 135

⁴⁶ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 77

⁴⁷ Damjan: Litijsko šolstvo, str. 20- 21

⁴⁸ Prav tam, str. 39

Leta 1931 so sprejeli šolski zakon za meščanske šole. Te so bile najprej triletno, nato pa štiriletne. Otvoritev meščanske šole v Litiji je bila dovoljena z odlokom Ministrstva za prosveto z dne 13. decembra 1934, določena smer je bila obrtno-industrijska. Zaradi tehničnih ovir je banska uprava odredila, da se šola odpre z začetkom šolskega leta 1935/36. Šola je bila začasno nastanjena v poslopju predilniškega podjetja Mautner.⁴⁹ Meščanska šola v Litiji je imela pravzaprav kratko zgodovino. Delovala je le do leta 1941, ko se je pričela druga svetovna vojna. Po končani vojni, to je leta 1945, so bile meščanske šole ukinjene z obrazložitvijo, da so svojim učencem preprečevale nadaljevanje šolanja v višjih razredih gimnazij. Namesto meščanskih šol so bile ustanovljene nižje gimnazije.⁵⁰

Z uredbo Ministrstva za prosveto z dne 3. septembra 1945 je bila v šolskem letu 1945/46 v Litiji ustanovljena nižja gimnazija. Le-ta je nadomestila dotedanjo meščansko šolo.⁵¹ Prostori predilniškega Dekliškega doma na Stavbah so bili dani le v »začasno« uporabo meščanski šoli, nato pa nižji gimnaziji, vendar je v teh prostorih pouk potekal kar do leta 1947. Če so bili prostori pretesni že na začetku delovanja šole, je razumljivo, da so postali po vojni še toliko bolj neprimerni, saj se je število šolajočih se dijakov povečalo. Medtem je bilo v Litiji ukinjeno okrajno sodišče, zgradba je bila izpraznjena. Občinski možje so se dogovorili, da vanjo namestijo nižjo gimnazijo.⁵²

Leta 1958 se je začela reforma osnovnega šolstva na podlagi Splošnega zakona o šolstvu, ki ga je sprejela skupščina FLRJ leta 1958. Reforma iz leta 1958 je bila ena najpomembnejših prelomnic v razvoju osnovnega šolstva. Zanj je bila značilna enotnost v izobraževalnem in vzgojnem smislu. Odpravljena je bila nižja gimnazija in dvojnost v sistemu osnovnega šolanja. Osemletna osnovna šola je postala edina oblika obveznega osnovnega šolanja na ozemlju takratne Jugoslavije. Število osnovnih šol se je zmanjšalo na račun krčenja nižjih oblik osnovnih šol, večalo pa se je število centralnih šol, ki so se imenovale tudi matične osnovne šole. V večjih krajih so bile organizirane popolne osemletne osnovne šole, v manjših le štiriletne podružnične šole. Učni načrt je bil enoten za vse osnovne šole, upošteval je notranjo raznolikost v smislu različnih znanj in veščin posameznega učenca, upošteval je tudi individualni pristop do

⁴⁹ Damjan: Litijško šolstvo, str. 104

⁵⁰ Prav tam, str. 109

⁵¹ Prav tam, str. 110

⁵² Prav tam, str. 115

učenca. To je narekovalo nove načine urejanja šolskih prostorov in opremljanja šol. V letu 1958 sta bili z Odlokom Občinskega ljudskega odbora Litija ukinjeni nižja gimnazija in osnovna šola v Litiji, z istim Odlokom pa je bila urejena ena popolna osemletna osnovna šola v Litiji. V šolo se je vpisalo 661 učencev, ki so bili razporejeni v 13 učilnicah, v 8 razredih in v 21 oddelkih. Učilnice so bile zasedene v dveh izmenah.⁵³

Poleg vsebinske prenove osnovne šole je potekala tudi reorganizacija šolstva v Litiji. Osnovna šola v Litiji je leta 1958 postala matična šola, ki so ji bile pripojene podružnične šole Kresnice, Ribče, Hotič, Sava pri Litiji in Jevnica, nekaj let pozneje, v letu 1964, pa še podružnične šole Vače, Polšnik in Konjščica. Taka ureditev je Litijo uvrščala med največje osnovne šole v Sloveniji, zlasti ko jo je leta 1979 dopolnila osnovna šola s prilagojenim programom.⁵⁶

Osnovna šola Sava pri Litiji

Otroke so sprva poučevali župniki in to ne samo v krščanskem nauku, temveč tudi v branju, pisanju in risanju. Kasneje so pouk prevzeli cerkveniki, ki so bili obenem zasilni učitelji v mežnariji. Od l. 1907 je na Savi poučevala učiteljica Dorica Dereani, najprej še v prazni hiši železniškega čuvaja Urbana Lukača, od šolskega leta 1908/1909 pa v novi šoli. Novo poslopje je šolska višja oblast že davno zahtevala, kmetje, boječ se novih stroškov, so se upirali, vendar so nazadnje morali popustiti. Najbolj so se upirali Ložani, domnevno zato, ker je bilo njim najtežje pošiljati otroke v šolo čez Savo, čez katero niso imeli nobenega mostu. Nova šola se je pričela zidati pod župniščem, na zemlji Marije Kepa, kupljeni za okoli 600 kron. Zidanje je prevzel za okroglo 14.000 kron domačin Nikolaj Krhlikar. Dne 24. septembra je bila šola blagoslovljena in v njej se je pričel reden pouk. Učiteljica Derani je ostala na Savi do 28. septembra 1910, ko se je poročila z železniškim načelnikom iz Zidanega mosta, Karolom Štefinom. Za šolsko leto je 1910/11 je bila imenovana učiteljica Erna Tomšič. Ob razpisu službe krajnega šolskega sveta maja 1911 je bil za službo na Savi imenovan Ivan Bajde, učitelj v Dobovcu.⁵⁴

⁵³ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 77-78

⁵⁴ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 24- 26

V šolskem letu 1914/1915 je na Osnovno šolo Sava za učiteljico prišla Angelina Sakotnik, rojena leta 1887 v Celovcu. Med drugo svetovno vojno na šoli ni bilo pouka, učiteljico, ki je bila hkrati tudi ravnateljica, so okupacijske oblasti med prvimi v vasi za štiri leta izgnale v Srbijo. V prostore osnovne šole se je namestila nemška okupacijska oblast. Takratna učiteljica se je po drugi svetovni vojni leta 1945 vrnila na Osnovno šolo Sava, nadaljevala s poukom in se leta 1946 pri 59. letih upokojila.⁵⁵

Do leta 1939 je bila osnovna šola na Savi enorazrednica, v istem letu pa je bila preimenovana v šolo z dvema razredoma. Učilnica je bila prezasedena, saj je bilo takrat na šoli okoli 90 učencev. Ko so začeli prihajati begunci, ki so bežali pred italijanskim fašizmom, se je število učencev postopno povečalo in doseglo število 115. Osnovna šola Sava pri Litiji je imela samostojno organizacijsko obliko in je bila vezana na okrajno šolsko oblast, po drugi svetovni vojni pa na občinsko oblast kot ustanoviteljico osnovne šole. Pri taki organiziranosti je bila šola tudi strokovno samostojna, hkrati pa je bila omejena v smislu, da ni mogla izvajati osemletnega učnega programa. Učenci so redno obiskovali le šestletni učni program, zadnji dve leti pa so obiskovali ponavljalne šolske programe. Tisti učenci, ki so se odločili za študij na srednji šoli in nato nadaljevali šolanje na visokih šolah, so se morali vpisati v nižjo gimnazijo, sicer niso izpolnjevali pogojev za nadaljnji študij. V šolskem letu 1960/1961 so bili v šoli samo še učenci prvih štirih razredov, po številu jih je bilo le 61. Učenci petega razreda so bili prepisani na Osnovno šolo Dušan Kveder - Tomaž v Litiji in so se morali k pouku voziti z vlakom. Zaradi te spremembe je število učencev naglo upadlo, na osnovni šoli na Savi jih je bilo leta 1977 samo še 26. Vodstvo Osnovne šole Dušan Kveder - Tomaž iz Litije je na Savi, zaradi prešolanja otrok na Osnovno šolo v Litiji, sklicalo zbor krajanov, toda krajanje, zlasti starši učencev, so odločno nasprotovali ukinitvi šole na Savi. Čeprav so morali na Savi učence združevati, skupaj prvi in drugi ter tretji in četrti razred, so starši odločno vztrajali, da se majhni otroci ne bodo k pouku vozili izven domačega kraja, poleg tega pa je šola na vasi središče kulturnega dogajanja.⁵⁶

V začetku sedemdesetih let dvajsetega stoletja so se začela na šoli ureditvena in obnovitvena dela. Leta 1971 se je s pomočjo šolske in občinske oblasti obnovila ter

⁵⁵ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 81-82

⁵⁶ Prav tam, str. 82

uredila šolska stavba ter v letu 1973 dodala še ena učilnica. Leta 1974 so pri šoli asfaltirali igrišče, leta 1978 pa napeljali centralno kurjavo. Zaradi pokanja sten so jo leta 1990 začasno zaprli in organizirali pouk učencev v Zadržnem domu na Savi. Tri leta pozneje, leta 1993, so staro šolo porušili in zgradili novo.⁵⁷ V nedeljo, 4. septembra 1994, popoldne ob 16. uri, je bila otvoritev nove šole in vrtca na Savi. Po programu, ki so ga imeli otroci (trajal je več kot eno uro), je takratni šolski minister Slavko Gaber prerezal trak in odšel v šolske prostore v spremstvu občinskih ter krajevnih mož. Nato so se oglasili zvonovi farne cerkve, pred tem je bil na odru pred šolo opravljen tudi obred blagoslova tega objekta.⁵⁸

Podružnična šola na Savi je od leta 1993 organizacijska enota Osnovne šole Litija.⁵⁹

3. GASILSKO DRUŠTVO SAVA

Prostovoljno gasilsko društvo Sava je bilo ustanovljeno leta 1933, takrat pod imenom Prostovoljna gasilska četa na Savi pri Litiji. Takoj se je začelo z gradnjo Gasilskega doma, ki je bil zgrajen do leta 1938. Leta 1938 je Martin Kepa, posestnik na Savi št. 16, parcelo, na kateri je stal Gasilski dom, za 200 dinarjev prodal Prostovoljni gasilski četi na Savi, ki sta jo zastopala predsednik Ivan Ankon, posestnik, Sava 28, in blagajnik Karol Vizjak, trgovec, Sava 7. Leta 1941 je bila zemlja z Gasilskim domom odvzeta s strani okupatorja in je bilo gasilstvo pod njihovo pristojnostjo.⁶⁰

V dneh gasilskega tedna leta 1958 je bila imenovana preventivna komisija. Za vasi Leše in Spodnji Log so bile postavljene trojke. Dogovorjeno je bilo, da se v vas Spodnji Log preda brentača (vedrovka), za vas Leše pa se nabavi ročna črpalka. Ročna črpalka je bila istega leta tudi nabavljena in predana v vas Leše, danes pa se obnovljena hrani v vitrini Gasilskega doma kot zgodovinska društvena znamenitost. V Gasilskem domu je ostala motorna črpalka, ki je bila nabavljena leta 1955.⁶¹

Leta 1977 so se dogovorili za obnovo gasilskega doma. Leta 1980 je bila nabavljena motorna črpalka Tomos 500 l in takoj tudi uporabljena pri gašenju elektromotornega

⁵⁷ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 83

⁵⁸ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 134

⁵⁹ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 83

⁶⁰ Lovše: Prostovoljno gasilsko društvo Sava, str. 19

⁶¹ Prav tam, str. 21

potniškega vlaka na železniški postaji na Savi.⁶² Leta 1983 je društvo praznovalo 50 let delovanja. Ob tej priložnosti je bila nabavljena sirena in skupaj z obnovljenim gasilskim domom predana svojemu namenu. Les za gradnjo gasilskega doma so darovali okoliški kmetje, gasilci pa so ga posekali in spravili do žage. Les za ostrešje je na svoji žagi obdelal Sovinc Niko. Spravilo lesa iz gozda, prevoz hlodovine iz Leš v Zagorje in prevoz ostrešja iz Leš na Savo sta opravila Mohar Jože in Borišek Miran. V gradnjo oz. obnovo gasilskega doma je bilo vloženo 5000 prostovoljnih delovnih ur.⁶³

Leta 1989 je bilo zgrajeno veliko asfaltno igrišče pred Zadružnim domom, ki gasilcem služi za prireditve in vaje. Leta 1990 je bil postavljen lesen objekt ob asfaltnem igrišču, ki služi kot oder za ansamble in kot shramba za mize in ostalo opremo.⁶⁴

4. PROMET

Na življenje na Savi je vplival tudi promet, izpostavila bom predvsem dva, ki sta najbolj spremenila način življenja ljudi. To sta rečni promet, ki je bil aktualen od srednjega veka pa vse do izgradnje Južne železnice, ter železniški promet, ki je vplival na razvoj kraja vse od izgradnje dalje.

4.1 VODNI PROMET

Vodni promet je potekal po tistih slovenskih rekah, ki so bile plovne. To so bile predvsem Sava, Ljubljanica, Savinja in Drava. Najbolj plovna in prometna je bila reka Sava. Plovnost reke Save so izkoriščali že Rimljani, od iztoka Ljubljanice v reko Savo navzdol, po kateri so prometna plovila, naložena z blagom ali ljudmi, plula s tokom Save.⁶⁵

Plovba po Ljubljanici je bila zaradi mirnega toka ugodna, več težav pa je bilo na Savi, ki je imela številne brzice in čeri. Sava je že od nekdaj predstavljala najbolj naravno prometno zvezo, po kateri se je razvijala trgovina med Kranjsko, Štajersko in obrobim delom Hrvaške. Že Valvasor je opisoval, kako trgujejo po Savi zlasti z vinom, žitom,

⁶² Lovše: Prostovoljno gasilsko društvo Sava, str. 22

⁶³ Prav tam, str. 27-28

⁶⁴ Prav tam, str. 30

⁶⁵ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 47

medom, lesom in bakrom. Večji razvoj trgovine po Savi sta do 18. stoletja zavirali predvsem dve dejstvi: težavna plovba zaradi brzic in manjših slapov, ter pomanjkanje širokega zaledja, ki bi bilo zainteresirano za izvoz svojih pridelkov.⁶⁶

Osemnajsto stoletje je pomenilo prelomnico v prometu in trgovini po Savi. Plovbo so olajšali s številnimi regulacijskimi deli, ki jih je narekoval tudi vojaški in gospodarski položaj avstrijske države v prvi polovici 18. stoletja. Z regulacijami Save in olajšanjem plovbe, se je odprla pot tudi večjemu trgovskemu prometu.⁶⁷

V Litiji in drugih krajih ob Savi so v obdobju vodnega prometa po Savi cvetele obrtne dejavnosti, povezane s čolnarstvom in trgovino. Zlasti izdelovalci čolnov so dobro zaslužili, pa tudi vrvarji, barvarji (farbarji), tesarji, kovači in zlasti gostilničarji. Dosti dela so imeli tudi trgovci in lastniki živine, saj so le-to potrebovali za vleko po Savi navzgor, pa tudi za razvoz blaga od postaj ob Savi v notranjost in obratno.⁶⁸

Rečni promet po Savi je bil predvsem blagovni. Navzgor in navzdol so tovorili trgovsko blago, predvsem kmetijske pridelke za potrebe prebivalstva in vojske. Ladje so sicer pogosto prevažale tudi potnike, saj je bila vožnja po cesti s kočijo znatno dražja. Potniškega prevoza z ladjami po Savi se je posluževal predvsem revnejši sloj prebivalstva. Prevoznine so bile resnično nizke, vendar so bila potovanja zelo dolgotrajna.⁶⁹

Prvo pristanišče je bilo v Litiji na desnem bregu reke Save, približno tam, kjer so danes Športni park As in nekdanje kegljišče. Tukaj so nakladali in razkladali blago za prevoz po reki Savi v obe smeri in na tem mestu so stali razni objekti: ladjedelnica in popravilnica ladij, gostilna s prenočišči za ladijsko osebje, počivališča za krmljenje vlečne živine in podobno. Na levi strani reke Save v Gradcu, kjer so po prvi svetovni vojni zgradili stanovanjske objekte ter kulturne in družbene objekte, so domačini območje poimenovali »Na Stavbah«. Na tem mestu so bila velika skladišča blaga, prepeljanega iz okoliških naselij leve strani reke Save. Blago iz teh skladišč so z rečnimi plovili prevažali v Litijo na desni breg reke Save, kjer so ga nakladali na ladje. Drugo pristanišče za rečne ladje je bilo v Ponovičah pri Litiji z vsemi lastnostmi, kot so veljale za Litijo. Tretje večje ladijsko pristanišče je bilo na desni strani reke Save na Spodnjem Logu pri Litiji že v rimski dobi, kjer so zaustavljali in privezovali ladje. V pristanišče

⁶⁶ Brilej: 150 let železnice, str. 16- 17

⁶⁷ Prav tam, str. 17

⁶⁸ Prav tam, str. 19

⁶⁹ Prav tam, str. 20

sta vodili dve poti. Prva pot je služila za dovoz blaga in ljudi za nakladanje na ladje, druga pot pa za odvoz blaga in ljudi, ki so bili v pristanišče pripeljani z ladjami. Spodnji Log pri Litiji je bil v vodnem prometu po reki Savi v celoti angažiran, nekatere domačije bolj, druge manj. Gradiškova domačija na Spodnjem Logu je bila izjemno angažirana pri vodnem prometu. Imela je ladjedelnico in delavnico za popravlanje ladij, gostilno in prenočišča za ladijsko osebje, lastno vlečno živino in hlev za počitek ter krmljenje tuje vlečne živine. Vrbetova domačija je, poleg drugih aktivnosti, imela velik hlev, zgrajen iz debelih hrastovih plohov, namenjen počitku in krmljenju tuje vlečne živine. Del hleva stoji še danes. Pri vodnem prometu po Savi so bile dejavne tudi Pavlačeva in druge domačije na Spodnjem Logu. Na levem bregu reke Save, med Savskim potokom in sedanjim gasilskim domom, nasproti Spodnjega Loga, je bilo skladišče blaga, ki je bilo pripeljano iz bližnje in daljne okolice. Blago je bilo nato z rečnimi plovili prepeljano na drugo stran reke, v pristanišče na Spodnjem Logu ali pa je bilo naloženo direktno.⁷⁰

Ko so leta 1849 zgradili železnico od Celja do Ljubljane, je vodni promet po Savi od Ljubljane do Zidanega Mosta domala čez noč usahnil, saj ga je pričela hitro izpodrivati hitrejša in modernejša železnica.⁷¹ Za prevoz ljudi in blaga preko reke Save je v bližini domačije pri Spodnjem Grčanu lastnik Štrus zgradil plovilo (pruke), s katerim je bilo mogoče prepeljati več natovorjenih vprežnih vozov hkrati. Leta 1935 so v bližini plovila zgradili znameniti pokriti leseni most za prevoz preko reke Save. Tedaj je lastnik Štrus plovilo odstranil in prodal.⁷²

Četrto rečno pristanišče je bilo v Renkah pri Zagorju, vendar je bilo to pristanišče manjšega obsega kot na Savi pri Litiji. Za prevoz ljudi in blaga preko reke Save so bila uveljavljena rečna plovila. V Renkah, Mošeniku in Ponovičah so ljudi preko reke Save prevažali s čolni. Prevoz v Litiji s »prukami« je bil ukinjen leta 1855, ko je bil zgrajen leseni most. Zgrajena Južna železnica in most sta bila pomembna za gospodarsko rast Litije. Leseni most je zdržal celih 118 let, ko so leta 1973 zgradili novega. Na levi strani reke Save leži Gradec, samostojno naselje, ki je bilo pisno prvič omenjeno leta 1337. Naselje nosi to ime še sedaj. Leta 1952, ko je bila Litija imenovana za mesto, je bil

⁷⁰ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 48-49

⁷¹ Brilej: 150 let železnice, str. 20- 21

⁷² Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 49

Gradec priključen mestu Litija. Gradec in Litijo ločuje reka Sava, do leta 1855 je naselji od Kisletove hiše v Podkraju povezovalo plovilo imenovano »pruke« (slika 6).⁷³

4. 2 ŽELEZNIŠKI PROMET

Železniški promet sodi v novejšo zgodovinsko obdobje, v devetnajsto stoletje, ko je bil fevdalni družbeni red že v zatonu. V Ljubljano je bila železnica pripeljana v letu 1849, ko je cesar, vladar avstrijske države, s pravno listino v letu 1848 fevdalni družbeni red že ukinil.⁷⁴

Interes avstrijske države je bil, da se sprejme varianta, ki bi potekala po dolini Savinje in Save preko Zidanega Mostu. Na odločitev za to traso so vplivali različni dejavniki, kot so takrat pomembno pristanišče na Savi v Zidanem Mostu, zdravilišči v Laškem in Rimskih Toplicah, zasavski premogovniki, industrija v Zasavju in rudnik žlahtnih kovin Sitarjevec v Litiji. Ta varianta je bila zanimiva zaradi povezave s srednjo Evropo in preko Zidanega mostu povezava z Balkanom. Trasa te železniške proge je bistveno ugodnejša, saj se proga od Celja do Zidanega mostu na razdalji 25 kilometrov enakomerno spusti za 37 metrov, od Zidanega mostu do Ljubljane, na razdalji 64 kilometrov, se dvigne za 98 metrov. Slaba stran sedanje trase pa je veliko število ostrih krivin in proženje plazov v ozki dolini Save med Zidanim mostom in Renkami. Proga Celje - Ljubljana je bila del Južne državne železnice Dunaj - Trst, ki ob otvoritvi proge Celje - Ljubljana še ni imela svojega upravnega izvršilnega aparata. Zato so že ob odprtju odseka proge Gradec - Celje, 2. junija 1846, sklenili pogodbo s firmo Wien-Gloggnitzer Bahn za dobo petih let. Firma naj bi prevzela upravljanje, vzdrževanje in nadzor tudi za nastajajoči del proge Južne železnice Celje - Ljubljana. Ta ureditev ni bila ugodna, zato so se upravljanje, vzdrževanje in nadzor pogosto prenašali na razne institucije (slika 7).⁷⁵

Železnica je šla dobesedno mimo Litije, saj območje, kjer je tekla proga, takrat še ni bilo poseljeno. Tu je bilo takrat naselje Gradec, Litija pa je bila na desnem bregu Save.

⁷³ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 50- 51

⁷⁴ Prav tam, str. 61

⁷⁵ Prav tam, str. 63

Od Litije proti Ljubljani, razen gradnje mostu čez Savo in predora pri Pogoniku, graditelji železnice niso imeli večjih problemov.⁷⁶

S koncem prve svetovne vojne leta 1918 je razpadla tudi avstroogrška država in s tem tudi Družba Južnih železnic. Južna železnica je na Dunaju po prvi svetovni vojni obdržala generalno ravnateljstvo, s katerim je leta 1918 ustanovljena Direkcija državnih železnic v Ljubljani, za slovensko ozemlje ohranila stike. Vendar je konec leta 1918 na osnovi sklepa slovenskega Narodnega sveta Južna železnica na območju Slovenije prešla k začasnemu obratnemu inšpektoratu v Ljubljani. Leta 1924 je bila v Ljubljani ustanovljena Direkcija državnih železnic, ki je prevzela obratovanje na progah Južne železnice.⁷⁷

Elektrifikacija železnice pomeni opremljanje železniške proge z vsemi električnimi napravami in postroji, ki so potrebni za uporabo električne vleke. Uporaba električne vleke na železnici pomeni najboljši način vleke, saj omogoča racionalen način izkoriščanja domačih energetskega virov, največjo kakovost v potniškem in tovornem prometu, povečanje hitrosti prevoza, udobnost, čistočo in varnost ter je ekološko najbolj sprejemljiva. Glede na to, kako izrabljamo energijo za vleke, sta se razvila dva sistema. Prvi sistem prevažata lokomotiva, njen izvor energije je motorni vlak, kjer je energija premog ali dizelsko gorivo. Pri drugem sistemu dovajamo energijo vlečnim vozilom vzdolž proge v obliki električne energije. V ta namen je proga opremljena z voznim mrežo. Po voznem vodu doteka električna energija vlečnim vozilom iz električnih postaj, ki so razvrščene v primerni medsebojni razdalji vzdolž proge. Razlika med sistemoma je, da parna lokomotiva uporablja premog in vodo, dizelski lokomotivi pa od časa do časa na določenih mestih dodajamo dizelsko gorivo, v drugem sistemu pa imamo v voznem vodu stalen vir energije in imajo zato električna vlečna vozila lahko dolge vlečne odseke. Iz Ljubljane v Zidani most je slavnostno pripeljal prvi električni vlak 27. novembra 1967, ob 11. uri.⁷⁸

Železniške postaje so službena mesta na železniški progi, v katerih se opravljajo tehnične in komercialne operacije za vožnjo vlakov. Postajna poslopja so izvorna, z izjemo Zaloga, Save pri Litiji in Laškega, kjer so bila izvorna poslopja med drugo svetovno vojno porušena in so sedanja nastala v prvih letih po drugi svetovni vojni.⁷⁹

⁷⁶ Brilej: 150 let železnice, str. 47

⁷⁷ Prav tam, str. 75

⁷⁸ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 64-65

⁷⁹ Prav tam, str. 66

Raba slovenskega jezika na Južni železnici je bila diskreditirana. Do leta 1918 so se uporabljala imena železniških postaj v nemškem jeziku. Po razpadu Avstro-Ogrske monarhije je Narodni svet 28. oktobra 1918 izdal prvi odlok, ki se je nanašal na železnice in je urejal uradno uporabo jezika na železnici v Sloveniji. Določal je, da velja na vseh slovenskih železnicah v Sloveniji uradno slovenski jezik. Narodna vlada Srbov, Hrvatov in Slovencev SHS je 18. januarja 1919 v Uradnem listu objavila uradna slovenska imena železniških postaj. Veselje do uporabe slovenščine pa ni trajalo dolgo, saj je srbski jezik kmalu začel izrivati slovenščino. Vse institucije tega območja so začele poslovati izključno v srbohrvaškem jeziku, pisati pa je bilo treba v cirilici. Vrhunec zapostavljanja slovenskega jezika je pomenila okrožnica direkcije, izdana 24. oktobra 1930, ki je določala, da se v Sloveniji srbohrvaški dopisi ne smejo prevajati v slovenščino, temveč se morajo uporabljati v izvorniku. Med drugo svetovno vojno so okupacijske oblasti uvedle imena v svojem jeziku. Po drugi svetovni vojni je bil na slovenskih železnicah zopet uveden slovenski jezik.⁸⁰

5. VAČE

Poročila, ki govorijo o Vačah kot trgu, lahko zasledujemo daleč v srednji vek, saj so pridobivali v bližini razen železa tudi baker in že prazgodovinski človek je spoznal ugodnost kraja ter se tu naselil. Bližnja Sava tvori naravno zvezo z vzhodom in zahodom, ob kateri se je izvajal velik del prometa. Zaradi pomanjkanja drugih virov črpamo podatke o pravnih razmerah trga iz privilegijev. Ker Vače niso bile deželno-knežji trg, tudi niso bile deležne takih pravic; tržani so morali namreč plačevati lebeški graščini vse davke in druge dajatve, enako kot drugi podložniki, le z nekaterimi olajšavami in pravicami. Tako so že leta 1479 imeli pravico si vsako leto prosto voliti svojega sodnika. Vaški sodnik je imel samo nižjo sodno oblast (*causae minores*) ter je razpravljal z občani na trških večah o vseh tržnih zadevah. V znak svojega dostojanstva je smel nositi žezlo ter je predstavljal za vse meščane in ostale prebivalce trga prvo stopnjo v civilnih in kriminalnih zadevah. Izvzeti so bili torej vsi spori, kjer je šlo za večja kriminalna dejanja (*causae majores*). To in prizivno sodstvo je pripadlo tržnemu gospodu, ki je kot posestnik lebeške graščine bil tudi imetnik polne grofovske oblasti, ki pa se je tekom časa zmanjšala za t.i. kauzalno in personalno sodstvo, kakor je npr.

⁸⁰ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 66

gorska in denarska pravda ter sodstvo glede židov in zajdov (Lehengericht). Prvotno je imela vsaka vas oz. soveska za svoje notranje zadeve, za upravo skupnih občinskih zemljišč ter za poravnavo različnih poljskih prestopkov in drugih manjših zločinov in prestopkov, ki so se storili pod domačim krovom, svoje lastno vaško sodišče (slika 8).⁸¹

Vse te pravice so se Vačanom okoli leta 1470 s cesarskim pismom potrdile. Če so se jim te pravice takrat prvič ali pa že prej zagotovile, se zaradi pomanjkanja virov ne da z gotovostjo potrditi; zaradi naklonjenosti cesarja Friderika III. meščanskemu življenju pa je zelo verjetno, da jim je te predpravice s svojim pismom uzakonil. Razen tega so bili deležni tudi še nekaj drugih olajšav. Tržanom ni bilo treba na graščinskih lovih opravljati službe lovskih priganjačev; bili so tudi oproščeni zasledovanja kriminalcev. Ta privilegij jim dovoljuje razen tedenskega sejma tudi še tri velike letne sejme ter pravico do pobiranja štantnine.⁷⁵

5. 1 ŽUPNIJA VAČE

5.1.1 Nastanek in razvoj župnije

Slovenci južno od Drave so dobili v 9. stoletju krščansko vero iz Ogleja, zato so bili torej v cerkvenem oziru od oglejskih patriarhov tudi odvisni. Ker je segal oglejski patriarhat na severu do Drave, na jugu do Kolpe in na vzhodu do Sotle, je razumljivo, da na vsem tem ogromnem ozemlju niso mogli patriarhi sami izvrševati škofovske oblasti, posebno še pri tedanjih skromnih prometnih sredstvih. Zato so duhovno oblast prepuščali arhidiakonom, opravila škofovskega reda kot npr. birmovanje in posvečevanje pa so poverili svojim pomožnim škofom, ki so bili včasih za domačo cerkveno zgodovino pomembnejši kot patriarhi sami, ker so bili pač v tesnejši zvezi z duhovniki in ljudstvom. Kakor patriarhi sami niso mogli opravljati tako velike škofije, tako tudi župniki niso mogli sami upravljati svojih župnij, ki jih imenujemo prafare in so bile zelo velike. Župniki in njihovi pomočniki so morali delati tako kot sedaj delajo misijonarji. Občasno so obiskovali posebno oddaljene kraje, kjer so pač morali postaviti v začetku vsaj kapelo, da so lahko imeli službo božjo, in se potem vrnili spet k župni cerkvi. Oddaljenost od župne cerkve, slaba pota in neugodne vremenske razmere so zahtevale, da so se začeli tam naseljevati, seveda še v popolni odvisnosti od župnika.

⁸¹ Mal: Privilegiji trga Vače, str. 116- 117

Take kaplane imenujemo lokaliste. Ti duhovniki so postajali vedno bolj samostojni in končno nepremakljivi, imenovani » večni vikarji«, ki jih lahko že smatramo za župnike, vsaj po službi, če že ne po imenu.⁸²

Po organizirani upravi so postale Vače podružnica mengeške prafare, ki je bila ustanovljena že l. 1215. Zaradi velike oddaljenosti se je moral na Vačah kmalu naseliti duhovnik, vikar, v vsem še podložen mengeškemu župniku. Pred več kot sto leti je zgodovinar Peter Hitzinger o starosti župnij na Kranjskem med drugim napisal tole:«... in potem župnija Mengeš s svojimi že l. 1262 imenovanimi vikariati: Vače, Dol, Zagorje in Čemšenik«. Naslednji vikarji so postali vedno bolj samostojni in na Vačah že leta 1392 dosegli stopnjo »večnega vikarja«. To smemo smatrati kot ustanovno leto vaške župnije, čeprav so se še dolga leta imenovale mengeški vikariat. Patroni mengeške župnije in vikariatov so bili do leta 1355, ko je patriarh Nikolaj izročil patronatsko pravo vojvodu Albrehtu II, oglejski patriarhi. Čeprav so se patriarhi odpovedali patronatu, so škofovsko oblast le ohranili tudi tam, kjer niso bili patroni.⁸³

Po izločitvi posameznih župnij iz nekdanje pražupnije je srednjeveška župnija v Mengšu še vedno pokrivala velik teritorij vse do kranjsko-štajerske deželne meje, na jugu pa jo je zamejevala Sava. Njen obseg določajo vikariati, ki jih navaja že desetinski seznam iz leta 1296. To so vikariati sv. Marjete v Dolu pri Ljubljani, sv. Andreja na Vačah, sv. Petra in Pavla v Zagorju in Marijinega vnebovzetja v Čemšeniku.⁸⁴

Cerkev sv. Andreja na Vačah se v zgodovinskih virih omenja leta 1275 (circa Wats apud S. Andream), v desetinskem seznamu 1296 kot vikariat (Vicaria in Wats), leta 1350 kot župnija »pharr«, leta 1462 pa kot župnijska (parrochialis ecclesia a Andree in Wotsch), ki je »annexa« cerkvi sv. Mihaela v Mengšu. Kot župnijska se omenja tudi leta 1473, a jo je zaradi inkorporacije Mengša cistercijanom v Dunajskem Novem mestu upravljal le večni vikar.⁸⁵

Na podlagi popisa kranjskih cerkvenih dragocenosti iz leta 1526 je že Ernst Klebel menil, da obstaja vzročna povezava med kamniškim deželskim sodiščem in župnijami, ki so takrat sodile vanj, to je z Mengšem, Dobom, Ihanom, Moravčami, Kamnikom in Šenčurjem. Kleblu je ostalo neznano, da je h kamniškemu deželskemu sodišču prvotno

⁸² Benedik: Vače, str. 9

⁸³ Prav tam, str. 9-10

⁸⁴ Höfler: O prvih cerkvah in župnijah, str. 231- 232

⁸⁵ Prav tam, str. 232

sodil tudi teritorij smledniškega sodišča, ki so ga za svoja posestva izoblikovali šele Celjani leta 1436, ko so postali državni knezi. Ker se to ozemlje ujema s kronskim ozemljem, ki so ga v drugi polovici 10. stoletja v pretežnem delu prejeli kranjski mejni grofje kot zasebno posest, in ga v 12. stoletju podedovali Andeški, lahko sklepamo, da ga je pokrivala ena sama pražupnija. Vsi indici kažejo na to, da je bil sedež te pražupnije pri cerkvi sv. Mihaela v Mengšu. Da bi se vsaj župnije v Kamniku, Dobu, Ihanu in Moravčah morale izločiti iz Mengša, je prav tako domneval že Klebel. Tam je treba prišteti še Cerklje z Velesovim, Vodice s Smlednikom in Šmarno goro ter Komendo. Teh osem župnij se kot samostojne navaja v papeškem desetinskem seznamu iz leta 1296 kot »plebs«, razen Velesovega, ki nastopa prek samostana, in Komende kot hospitala. Deveta, v Šmartnem, je zapisana le s patrocinijem za Vodiciami, tako da ni jasno, ali je še bila odvisna od Vodice kot njen vikariat, medtem ko Smlednika kajpak tu še ni. Gre za obsežno ozemlje med Savo na jugozahodu in jugu ter deželnicama mejama s Koroško na severu in Štajersko na vzhodu. S Podgradom in Lazami pri Dolskem v vikariatu Dol in s Spodnjim Logom v vikariatu Vače pa je srednjeveška mengeška župnija in s tem pražupnija segla tudi prek Save.⁸⁶

5.1.2 Ustanovitev ljubljanske škofije

Čeprav Vače niso prišle pod ljubljansko škofijo, so bile z njeno ustanovitvijo le nekoliko prizadete. Ko je cesar Friderik III. leta 1444 ustanovil v Dunajskem Novem mestu cistercijanski samostan, mu je dal za vzdrževanje del dohodkov župnije sv. Petra v Ljubljani, ki je bila ustanovljena l. 1085, in kateri je bil on patron. To je potrdil 12. marca 1444 tudi papež Nikolaj V. V dekretu iz l. 1452 je rečeno, da ima opat v Dunajskem Novem mestu pravico nastavljanja v Mengšu svoje vikarje, pustiti pa mora župniku toliko dohodkov, da bo mogel shajati in dati patriarhu, kar mu gre. V versko-cerkvenih zadevah je Mengeš še vedno spadal pod oglejski patriarhat. Ko pa je 6. decembra 1461 cesar ustanovil ljubljansko škofijo in je to potrdil 6. septembra 1462 tudi papež Pij II., je dal cesar novoustanovljeni ljubljanski škofiji župnijo sv. Petra. V zameno za to župnijo je dal cistercijanskemu samostanu v Dunajskem Novem mestu župnijo Mengeš z vsemi vikariati, torej tudi Vače. Niti v cesarjevem niti v papeževem pismu ni rečeno, da je nova škofija izvzeta iz oblasti oglejskega patriarha. Nasprotno, iz

⁸⁶ Höfler: O prvih cerkvah in župnijah, str. 229-231

prve listine se jasno vidi, da je bila ljubljanska škofija zamišljena kot oglejski sufragani.⁸⁷

5.1.3 Župnija v 15. in 16. stoletju

Proti koncu 15. stoletja je bilo ljudstvo do skrajnosti obubožano zaradi raznih dajatev, najhujši udarec pa so bili turški vpadi, ki so dosegli svoj višek prav v tem času. Turki so morili, požigali, uničevali in celo otroke odpeljali v sužnost. Zelo hud udarec je zadel tudi cerkve in cerkveno umetnost. Ne samo da je bilo uničenih mnogo cerkva, poleg tega je nadvojvoda Ferdinand I. 1526 ukazal po svojih komisarjih, naj se popišejo vse cerkvene dragocenosti, da se bodo prodale za vojsko s Turki. Ostro so postopali z župniki in ključarji, da ne bi kaj utajili. Cerkvam so pustili le bakrene kelihe, le redko kdaj kakega pol srebrnega. Gotske kelihe in monštrance so nekaj časa hranili v ljubljanski stolnici, jih s težkimi kladivi zbili v kepo in jih nato prepeljali na ljubljanski grad. Cerkve so sicer pozneje nabavile druge monštrance in kelihe, uničenih starinskih umetnin pa ni bilo mogoče nadomestiti. Kaj in koliko so naše cerkve morale žrtvovati, je navedeno pri vsaki cerkvi posebej. Izvirni zapisnik in druga poročila o cerkvenih dragocenostih iz tega leta se nahajajo v Arhivu Republike Slovenije.⁸⁸

5.1.4 Župnija v 17. stoletju

Valvasor v Slavi Vojvodine Kranjske o vaški župniji piše sledeče: župnija Vače spada pod samostan Stično, ki tudi nastavlja duhovnike. Pri cerkvi sta dva beneficija, prvi je beneficij sv. Mihaela, ki ga podeljuje cesar. Sedaj uživa ta beneficij Franc Jožef Garzarolli. Drugi beneficij Naše ljube Gospe uživa sedaj Janez Gladiz, kanonik v Ljubljani. Podeljuje ga grof Lamberški.⁸⁹

K temu naj podam pojasnilo iz Grudnove Zgodovine slovenskega naroda, str. 465: med župniki ali beneficiati po naših krajih so bili večinoma tudi tujci. Seveda niso sami izvrševali duhovniške službe, ampak so uživali le dohodke, duhovniške posle pa so prepuščali slabo plačanim vikarjem. Tako je npr. leta 1325 bil mengeški – delno torej

⁸⁷ Benedik: Vače, str. 10

⁸⁸ Prav tam, str. 10-11

⁸⁹ Prav tam, str. 11

tudi vaški – župnik Franc della Tore, kanonik oglejski, ki je dal župnijo v najem Frideriku Varmu za 60 mark. Plemiči niso bili samo škofje, ampak tudi župniki v večjih župnijah. Tako je bil npr. v prvi polovici 18. stol. na Vačah župnik dr. Žiga Volbenk pl. Isenhausen in neposredno za njim Francišek Viljem pl. Lichental.⁹⁰

5.1.5 Vače pod patronatom stiškega samostana

Vače so bile pod patronatom cistercijanskega samostana v Dunajskem Novem mestu od l. 1462 do 1669. Leta 1669 pa je Matej, opat v dunajskem Novem mestu, prosil cesarja za dovoljenje, da bi smel prodati mengeško župnijo (t.j. dohodke) z vikariati Vače, Čemšenik, Zagorje in Dol stiškemu samostanu iz sledečih razlogov: župnija samostanu nič ne nese, ker je preveč oddaljena. Ker opat župnije ne more pogosto vizitirati, ni reda, in ker samostan tam zaradi neznanja jezika ne more nastavljeti svojih redovnikov. Dalje je bil samostan v denarni stiski, saj je kupil posestvo Strelzhof, ki še ni odplačano. Cesar je naložil prelatom 100.000 goldinarjev turškega davka, od katere vsote zadene občutni del tudi cisterijanski samostan v Dunajskem Novem mestu. Dne 30. junija 1671 je cesar Leopold dal dovoljenje, da sme opat Matej prodati mengeško župnijo s pripadajočimi vikariati stiškemu opatu Maksimiljanu. Stična plača 16.000 goldinarjev in nekatere dolgove: baronu Karlu Valvasorju 100 zlatih kron, Juriju Scharfenecku l. 920 goldinarjev in Ivanu Deteli na Vačah 500 goldinarjev. Tako so Vače spet prišle pod patronat stiškega samostana.⁹¹

5.1.6 Vače pod goriško nadškofijo in končno pod ljubljansko škofijo

Po 200 letih sporov med Benečani in cesarskim dvorom je papež Benedikt XIV. ukinil oglejski patriarhat in l. 1751 ustanovil goriško nadškofijo za avstrijsko ozemlje in za beneško Furlanijo v Vidmu (Udine). Tako so Vače prišle pod goriško nadškofijo. Ker je bila ljubljanska škofija zelo razkosana, je po nalogu cesarja Jožefa II. ljubljanski škof Karel grof Herberstein odstopil krški škofiji več župnij na Koroškem, v zameno pa je dobil od goriškega nadškofa vse župnije na Gorenjskem in Dolenjskem, ki doslej še

⁹⁰ Benedik: Vače, str. 11

⁹¹ Prav tam, str. 12

niso spadale pod ljubljansko škofijo. Tako so tudi Vače dne 1. junija 1787 prišle pod ljubljansko škofijo.⁹²

Kar se je svoj čas zgodilo z mengeško prafaro, da se je zaradi prevelike razsežnosti morala razdeliti, tako se je zgodilo tudi z vaško faro, saj je segala od Verneka do Izlak in od Kolovrata do Spodnjega Loga, kjer je segala celo čez Savo. Obsegala je teritorij sedanjih šestih župnij in je imela 21 podružnic. Zaradi prevelike oddaljenosti in težavnih poti so se ločili od Vač: Kolovrat l. 1753, Hotič l. 1788, Sava l. 1809, Sveta gora l. 1824 in Št. Lambert l. 1862.⁹³

5.1.7 Dekanija na Vačah

Ustanovljena je bila leta 1784 in je obstajala 40 let, do leta 1824, ko je novi škof Anton Wolf preuredil dekanije. Dekana sta bila Jakob Zupančič do l. 1802. in za njim Bregant Anton do ukinitve dekanije 1824. Pod vaško dekanijo so spadale 4 župnije: Vače, Čemšenik, Zagorje in Kolovrat, 2 vikariata: Št. Lambert in Št. Gotard ter 4 lokalije: Sv. Gora, Hotič, Sava in Sv. Planina. Lokalije so bile podružnice, ki so imele svoje duhovnike, ki pa niso imeli nič več pravic kot kaplani pri župniji, zato tudi matičnih knjig lokalije niso imele. Od l. 1828 so Vače spadale pod dekanijo Moravče in od l. 1970 pod dekanijo Litija.⁹⁴

Od l. 1894 so Vače imele samo enega kaplana, od l. 1927 pa sploh nobenega več. Zadnji vaški kaplan je bil Anton Pavlič, ki je umrl kot župnik na Selah pri Kamniku. Pomemben dogodek v zgodovini župnije je bila ustanovitev nove župnije v Litiji l. 1936. Tedaj so Vače odstopile Litiji precejšen del svojega teritorija in sicer Gradec in Zgornji Log.⁹⁵

5.1.8 Med vojno 1941-1945

Od začetka druge svetovne vojne leta 1941, ko so župnika Porenta odpeljali v litijske zapore in potem naprej v Begunje, pa do njegovega povratka konec maja 1945, je bila

⁹² Benedik: Vače, str. 12

⁹³ Prav tam, str. 12

⁹⁴ Prav tam, str. 12-13

⁹⁵ Prav tam, str. 13

župnija brez duhovnika, ne pa popolnoma brez božje službe. V začetku so se ljudje sami od sebe zbirali ob nedeljah k privatnim pobožnostim, pri katerih so peli in molili. Potem pa je začel prihajati nemški duhovnik iz Kamnika, ki seveda ni znal slovensko, in zato ni mogel veliko pomagati. Prvič je prišel 2. februarja 1942 in ker ni mogel spovedovati, je dal kar vesoljno odvezo, da so ljudje mogli k sv. obhajilu. Potem je začel prihajati moravški župnik Jernej Hafner, ki je bil eden redkih duhovnikov, ki jih nemški gestapovci niso izgnali. Prihajal je povprečno enkrat mesečno in po potrebi, npr. zaradi pogrebcev, tudi v drugem času. On je upravljal Vače do spomladi 1945, ko se je vrnil župnik Porenta, ki se je nastanil v hiši nasproti cerkve, dokler ni za silo adaptiral bivšega prosvetnega doma in se potem preselil tja.⁹⁶

5.1.9 Prefaranja

Ker so imele nekatere hiše pa tudi cele vasi znatno bližje v sosednjo župnijsko cerkev kot v domačo, so se na podlagi tega izvršile nekatere teritorialne spremembe. Z odlokom nadškofijskega ordinariata so bile l. 1963 izločene iz vaške župnije 2 hiši s Konja (Brodnik in Štefek) in 1 hiša iz Zahriba (Korpar) ter priključene savski župniji. Ena hiša na Gori (na Žagi) je bila priključena moravski župniji, ki je obratno eno hišo v Dešnu odstopila Vačam. L. 1967 je bila Vačam priključena še ena hiša (Gorenjc) iz župnije Peče.⁹⁷

5.1.10 Župnija do leta 1980

Po številu prebivalstva je spadala vaška župnija med srednje velike: 170 župnij je bilo večjih, 121 pa manjših od vaške, ki je imela takrat 965 prebivalcev. Teritorialno je bila zelo razsežna in hribovita. Cerkev se nahaja približno sredi župnije. Politično je župnija razdeljena med tri občine. Pod litijsko občina je spadalo 705 prebivalcev, pod zagorsko 147 in pod domžalsko 113. Takrat je imela pretežno kmečki značaj.⁹⁸

⁹⁶ Benedik: Vače, str. 13

⁹⁷ Prav tam, str. 14

⁹⁸ Prav tam, str. 14

6. MESTO LITIJA

Zgodovinski viri pričajo, da je bila Litija in njena okolica poseljena že v prazgodovinski dobi. Arheologi so zaznamovali najdišča iz teh časov na Vačah, na Račici pri Veliki Štangi, na Glinjeku, na Javorju, v Vintarjencu, v Gornjem Logu pri Litiji, pa tudi drugod, kot npr. najdišča pri Gabrovki in Moravčah pri Gabrovki. Med pomembnimi izkopaninami zlasti izstopa svetovno znana Vaška situla, saj je vaški predel daleč najbolj temeljito raziskan in preučen. Vse najdbe ilustrirajo življenje takratnih staroselcev, opozarjajo na njihovo kulturno stopnjo in med drugim tudi na pomen trgovine med severom in jugom. Ob Savi je obstajala naravna prastara prometna pot, ki jo je mogoče zaslediti že v bronasti dobi. Kot zanimivost naj omenim vsem znan mit o Argonavtih, ki omenja njihovo pot do Vrhnike; torej so morali pluti tudi mimo Litije.⁹⁹ S severne smeri dežele je sredi prvega tisočletja pred našim štetjem potekala tako imenovana »jantarjeva pot«. Gre za pot od Baltika do Italije, ki je takrat potekala v teh krajih, in sicer preko Zasavske Svete gore in Vač, in se spuščala do Save med Gornjim Logom in Kresnicami, najverjetneje nekje pri Hotiču. Dr. France Stare je sicer l. 1966 na svetovnem kongresu arheologov dokazoval, da prazgodovinske jantarjeve poti v resnici ni bilo, dejstvo pa je, da je že v prazgodovini obstajalo živahno organizirano razseljevanje ljudstev, ki so s seboj nosila svojo kulturo, navade in način življenja. Ti vplivi so nedvomno posegli v naše kraje. Litija je bila dolgo časa majhno naselje, ki je čakalo na svojo priložnost. Njeno ime naj bi po Valvasorju izviralo iz latinske besede »lithus«, ki pomeni gostišče ali gostilno. Obe besedi bi lahko povezali z imenom kraja, saj je bilo ob živahnem rečnem prometu gotovo veliko možnosti za razvoj gostišč.¹⁰⁰ Med trgi srednjeveškega nastanka - teh je v slovenskem prostoru velika večina - je Litija posebnost po specifičnem nastanku, ki mu ne bomo našli primerjave. Za utemeljitev tržne oz. trške naselbine se je tu sicer sama po sebi ponujala lega ob plovni reki in ob prehodu kopenske poti čez Savo, kjer se Zasavsko hribovje na obeh straneh reke umakne manjši ravnini. Toda razen naravno zaščitenega in prometno ugodnega položaja ni bilo na tem mestu nobenih drugih funkcij, civilnopravnih, cerkvenopravnih ali obojih, na katere se vzpostavitev trškega naselja navadno nasloni. Litija ni nastala v neposredni bližini gradu kot sedeža zemljiškega gospostva, kar je pri trgih tako rekoč

⁹⁹ Hauptman: *Od Verneka do Oble Gorice*, str. 5

¹⁰⁰ Prav tam, str. 5

pravilo, niti ni tu izpričan sedež urada (dvor) obsežnega deželnosodskega gospostva Višnja Gora, pod katerega je vseskozi spadala. Poleg tega vse do tridesetih let 20. stoletja ni imela cerkvenoupravne funkcije, ki je vseskozi ostajala v približno tri kilometre oddaljenem župnijskem središču Šmartno. V litijskem primeru gre za trško naselje, ki so ga poklicale v življenje dejansko samo gospodarske in prometne funkcije, tako pomen kopenske kot rečne poti.¹⁰¹

Za letnico prve omembe Litije je po M. Kosu obveljalo leto 1256, ko je vojvoda Ulrik Spanheimski izdal samostanu v Reinu pri Gradcu dve darovnici, obe datirani istega dne, 6. aprila, prvo »apud Lutigiam« in drugo »apud Lvtyam«. Glede na Ulrikove spore z oglejskim patriarhom in njegovo zavzetje bližnjega patriarhovega gradu Vernek (pred 24. aprilom 1257), se je vojvoda vsekakor zadrževal nekje na območju Litije, postavlja pa se vprašanje, na kaj konkretno se nanaša predlog »apud« (pri). Litija namreč v srednjeveških in zgodnjenovoveških virih ni samo krajevno, temveč tudi širše pokrajinsko ime, na kar, kolikor je znano, še ni bilo ustrezno opozorjeno.¹⁰²

Prva omemba Litije kot trga leta 1386 je sicer znana že skoraj poldrugo stoletje, a je slovensko zgodovinopisje in domoznanstvo nista ozavestila vse do pred kratkim. Trg je prvič omenjen v listini vojvode Leopolda III. Habsburškega, izdani 26. aprila 1386, v Bruggu v Aargauu. S tem dejanjem je vojvoda dovolil Katarini Celjski, vdovi po grofu Albertu III. Goriškem, in njenemu drugemu možu Ivanu (Hansu) Waldburškemu, da grofom Ortenburškim zastavita razne posesti na Dolenjskem. Te so Habsburžani okrog leta 1364 prepustili v dosmrtni užitek omenjenemu goriškemu grofu in po njegovi smrti leta 1374 še njegovi vdovi Katarini. Med posestmi se skupaj z gradom Višnja Gora, njegovim deželskim sodiščem in mitnico, omenjajo tudi trije trgi na tleh višnjegorskega gospostva: Višnja Gora, Litija in Šentvid pri Stični.¹⁰³

V 16. stoletju viri končno spregovorijo o vrsti stvari, od katerih so nekatere neizpodbitno obstajale že veliko prej. Najprej so to seveda prebivalci trga, ki naposled dobijo imena in priimke. Urbarji višnjegorskega gospostva od leta 1566 dalje razkrijejo poleg imen gospodarjev posestno strukturo Litije, listine lokalne proveniencie spregovorijo o posestno-pravnih odnosih, drugi viri pa o pomembnih značilnosti kraja - o podružnični cerkvi sv. Miklavža, dvorcu Litija, mitnici, brodu, savski plovbi in trški

¹⁰¹ Golec, Litija - trg ob reki, str. 454

¹⁰² Prav tam, str. 454- 455

¹⁰³ Prav tam, str. 454- 455

(samo)upravi. V začetku 17. stoletja se kot temeljni vir o prebivalstvu in demografskih gibanjih pridružijo še matične knjige župnije Šmartno.¹⁰⁴

Podružnična cerkev sv. Miklavža, zavetnika brodarjev, mornarjev in zoper povodnji, seže vsaj v 15. stoletje, saj je bila 1523 ponovno posvečena, tedaj že z drugim patrocinijem, a že z Miklavževim oltarjem. Ko je škof iz Caorleja Danijel de Rubeis 11. septembra 1523 namesto oglejskega patriarha kot krajevnega škofa posvetil v Litiji cerkev in oltarje, je namreč govor o cerkvi sv. Florijana, Boštjana in Kancijana ter o oltarjih sv. Miklavža, Krištofa in Barbare. Posvetitev več cerkva in kapel v šmarski in sosednjih župnijah je po J. Mlinariču vsekakor povezana s turškim pustošenjem, ki ga je to območje doživelo v istem in preteklem letu 1522. Potemtakem je razumljivo, zakaj litijske cerkve ni na seznamu cerkva, ki so malo zatem, leta 1526, prispevale cerkvene dragocenosti za boj proti Turkom, čeravno je bila med darovalkami sosednja, očitno neprizadeta cerkev sv. Katarine na Bregu. Kdaj je litijska podružnica zamenjala patrocinij, viri ne povedo. Po Bizancijevem popisu cerkva na Kranjskem iz leta 1581 je tedaj že bila posvečena sv. Miklavžu. Nato je vso obravnavano dobo ostala zgolj navadna podružnica župnije Šmartno, krajši čas sicer s svojim duhovnikom-beneficiatom. Leta 1711 je namreč ljubljanski kanonik Franc Adam pl. Kurchberg pri kapeli Božjega groba v Litiji ustanovil beneficij s štirimi mašami na teden in mu za vzdrževanje duhovnika namenil poleg kapitala svojo graščino Turn s pripadajočimi posestvi. Vizitacija goriškega nadškofa Attemsa iz leta 1753, neposredno po prenosu šmarske župnije pod goriško nadškofijo, priča o utečenem delu duhovnika-beneficiata. Toda Litiji ni bilo dano imeti lastnega duhovnika niti osemdeset let, kajti beneficij je Jožef II. dodelil Kranjskemu verskemu skladu, njegove obveznosti pa so leta 1788 prenesli na štiri bližnje novoustanovljene lokalne kaplanije. Na usodo beneficija se torej neposredno veže tudi dvorec Turn, o katerem najdemo v literaturi o gradovih več netočnosti, nikjer ni omembe, da je bil v 18. stoletju beneficijatna hiša, sedež in domovanje Kurchbergovega beneficiata.¹⁰⁵

Kraj sta l. 1614 in 1636 prizadela huda požara, v katerih je Litija skoraj v celoti pogorela in potem dobila povsem novo podobo. Tudi kuga ni prizanesla prebivalcem, saj je morila dvakrat (1576 in 1646). V skladu s potrebami nekdanjih prebivalcev Litije so se razmahnile domače obrti. Tako so zaradi živahne rečne plovbe v Litiji delali

¹⁰⁴ Golec, Litija- trg ob rek, str. 457

¹⁰⁵ Prav tam, str. 457- 458

sloveči tesarji in ladijski mojstri. Ladje so najpogosteje tesali v Litiji, gradili pa so jih tudi v Klečah, Lazah, Poljanah pri Kresnicah in še kje. V Litiji so ladje tudi popravljali, če so se med vožnjo poškodovale. Ladjarji pa so tu lahko kupili razno orodje in opremo za ladje. Posredno in neposredno z brodarstvom so se razvili še vrvarstvo, barvarstvo in gostinstvo. Vrvarji so takrat izdelovali močne ladijske vrvi, predivo pa so kupovali na Vačah. Na nekdanjo obrt spominjajo danes imena Vrvarska ulica, Brodarska ulica, Farbarjev Turn, itd.¹⁰⁶

Kot majhen podeželski trg je bila Litija razumljivo življenjsko odvisna od lastnega agrarnega gospodarstva. To za večino trških prebivalcev ni predstavljalo samo dopolnilne dejavnosti, ampak poglavitni oziroma sploh edini vir preživljanja. Litijanom resnično ni primanjkovalo obdelovalne zemlje, ki so jo očitno že ob nastanku trga odmerili na Litijem polju. Četudi so leta 1566 gosposčinskim uradnikom potožili, da jim voda povzroča veliko škode in jim nalivi odtrgajo več kot polovico polja z ograjami in njivicami vred, je urbar, v katerem so se znašle te besede, zrcalo njihove dobre preskrbljenosti z obdelovalnimi površinami. Zemljo so premogli vsi trški gospodarji, pri čemer je bila njena površina odvisna od tega, koliko ošatov jim je pripadalo. Dva sosedu, ki sta posedovala vsak le po en ošat, Blaže in Martin Šega, sta imela denimo za en dan oranja (približno en oral), prvi eno njivo, drugi tri, vsak pa tudi dva travnika, ki sta zahtevala pri Blažetu dva dni koščevega dela in pri Martinu poldrugi dan. Največji gospodar Marko (eden redkih brez priimka) s petimi ošati je temu primerno premogel pet njiv, ki jih je preoral v petih dneh, in pet travnikov za štiri dni košnje. Ker niso imeli lastnega gozda, je Litijanom primanjkovalo samo lesa za kurjavo in plotove.¹⁰⁷

Preteklost Litije sta močno zaznamovala rudarstvo in brodarstvo. Rudarstvo v teh krajih je bilo precej razvito že v času Ilirov in Keltov. Tu so bila nahajališča večjega števila rud, med drugim živosrebrne, srebrne, svinčeve, bakrove, cinkove, železove in baritne. Tudi Rimljani so s pridom izkoriščali litijski rudnik svinca v Sitarjevcu, ki spada med najstarejše v Zasavju. Poleg svinca so v njem kopali še deloma baker, cink in živo srebro. Največ podatkov o rudniku je iz časa protireformacije, ko je bilo izgnano mnogo rudarjev protestantov. V 15. stoletju so bili poleg Sitarjevca aktivni še rudniki v Zagorici, pod gradom Slatna pri Šmartnem in pri vasi Tepe pri Polšniku. V Pasjeku so imeli rudne stope in topilnico. Cink so kopali v Zgornji Jablanici, železno rudo pa

¹⁰⁶ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 5

¹⁰⁷ Golec, Litija- trg ob reki, str. 465

dovažali z Vač, Zagorja, Velike Preske, Šmartna, Sitarjevca in Ponovič. Valvasor omenja tudi nahajališče bakrove in svinčeve rude v okolici Vač. Rudarji so s svojo vztrajnostjo počasi in dosledno izčrpali nedrja zemlje na območju Litije in tako je moral leta 1965, kot zadnji, končati z delom tudi rudnik Sitarjevec. O razgibani rudarski dejavnosti danes pričajo nasipi, t.i. »štirci« na Sitarjevcu, nad Frtico, na Grbinu in drugod.¹⁰⁸

Brodarstvo na Savi ima ravno tako bogato zgodovino. Votivni kamni, posvečeni bogu Savusu, najdeni pri Kresnicah, pričajo o pomembnosti rečnega prometa že v rimskem času. Plovba po Savi je potekala vse do l. 1849, ko je primat v prometu prevzela železnica. Šlo je predvsem za trgovino s Hrvaško. Vozili so žito, vino, hrastovino za ladjedelnštvo in drugo blago. Vožnja po Savi navzdol je bila na videz lažja, a nevarnejša, zato so bili tovari bistveno manjši. Navzgor po Savi so ladje vlekli z živino vse od Siska do Zaloga. Na težjih, manj dostopnih mestih, so morali to opraviti ljudje. V srednjem veku so večje število cerkva na tem območju posvetili sv. Miklavžu oz. Nikolaju, zavetniku brodarjev, čolnarjev in ribičev. Litija je imela v dobi brodarstva pravico pobirati mostnino od blaga, ki so ga prevažali čez Savo z brodom. Postaja pri Kisletovi hiši naj bi bila najstarejša v kraju. Prvi most v Litiji so zgradili l. 1855, mostnino oz. brodarnino so ukinili šele l. 1890. Rečne postaje na Savi so bile Ponoviče, Litija, Št. Jurij, Poganeč in Apnenec pri Ribčah. Današnje železniške postaje pa so Sava, Litija, Kresnice in Jevnica. Železnica je tudi sicer preoblikovala življenje v Litiji in tudi njeni širši okolici. Če bi takrat obveljala katera od savinjskih železniških variant, npr. Celje - Ljubljana, bi Litija ostala še bolj zaprt kraj, tako pa je danes v železniškem prometu na četrtem mestu v Sloveniji. Prevladala je pomembnost zasavskih premogovnih nahajališč. Zaradi boljše prometne povezave se je v Litiji začelo razvijati tudi gospodarstvo. Med podjetja, ki so najbolj zaznamovala življenje in delo domačinov, sodi prav gotovo Predilnica Litija. Ustanovljena je bila 19. aprila 1886 in sicer kot Bombažna predilnica in tkalnica Schwarz & Zublin. Gradila jo je gradbena družba Tönies iz Ljubljane, ki je zgradila tudi železniško postajo v Litiji. Kot zanimivost velja omeniti, da je podjetje veljalo za zelo solidno, saj je Predilnica med velikim potresom l. 1895 ostala nepoškodovana, medtem ko so utrpele škodo skoraj vse zgradbe v Litiji. V Predilnici Litija so na začetku obratovanja izdelovali bombažno

¹⁰⁸ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 5-6

prejo, tkali blago in žepne robce. V svojih najboljših letih je tovarna dajala zaposlitev tudi do 1200 delavcem (slika 9).¹⁰⁹

Dejavnost, s katero Litija nasprotno ni imela posebne sreče, so bili sejmi, atribut vsake prave trške naselbine oziroma njena ključna sestavina, brez katere so trgi lahko sčasoma izgubili celo trški naslov. Nedeljski tedenski sejem je kar dvakrat ugasnil že od začetka novega veka, česar zagotovo niso zakrivile samo vojne in požari, standardni prikladni izgovori prosilcev za podelitev ali obnovo raznih privilegijev. Tudi leta 1514 drugič obnovljeni tedenski sejem je namreč v 16. stoletju ponovno propadel, najpozneje v drugi polovici stoletja, ki sicer kljub ponovnemu zatonu zgodnjega kapitalizma ne velja za gospodarsko neuspešno. Ugasnitev nedeljskega sejmarjenja v trgu ob Savi potrjuje neomenjanje sejma v spisih urbarialne reformacije leta 1573 in v pet let mlajšem višnjegorskem urbarju (1578), posredno pa je izpričana tudi v poročilu lastnika gospostva Gamberk iz leta 1580. Le-ta je podprl prošnjo trga Vače po pridobitvi tedenskega sejma z utemeljitvijo, da med Vačami, Ljubljano, Kamnikom in Višnjo Goro ni nobenega tedenskega sejma. Kot kaže, so v Litiji v 17. stoletju samovoljno uvedli še dva sejma, pač po zgledu prenekaterega kraja v deželi, ki je začel z sejmarjenjem brez deželnoknežjega privilegija. Od štirih litijskih živinskih sejmov, navedenih pri Valvasorju (1689), je cesarski privilegij leta 1619 privilegiral samo prvega in zadnjega, medtem ko so Litijani vpeljali dva samovoljno: na Florijanovo in v nedeljo po sv. Rešnjem telesu. Isti štirje sejmi so se ohranili še dolgo.¹¹⁰

Kljub majhnosti in poudarjeni agrarni podobi se je Litija uvrščala med tiste kranjske trge, ki so se v razmerju do svojega zemljiškega gospostva lahko pohvalili z eno najvišjih stopenj avtonomnosti. Raziskave kažejo, da sta imela na Dolenjskem od skupno petih upravno-sodno avtonomnih trgov večjo samoupravo od Litije Mokronog, kot edini trg s temeljnim privilegijem, in Radeče, edini imetnik trškega pomirja. Litijski trg se je lahko primerjal z Žužemberkom, katerega trška samouprava je boljše dokumentirana, in ki je imel določene prednosti, a ga je ovirala tesnejša navezanost na zemljiško gospostvo. Zadnja od te peterice je bila Ribnica, od drugih kranjskih trgov pa so podoben položaj kot Litija uživale Vače, njen prvi trški sosed na gorenjski strani Save.¹¹¹

¹⁰⁹ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 6

¹¹⁰ Golec, Litija- trg ob reki, str. 466- 467

¹¹¹ Prav tam, str. 476

Leto 1849, ko je mimo Litije pripeljal prvi vlak in je savska plovba razen splavarstva prenehala, je bilo tudi leto velikih upravno-sodnih reform v Avstrijskem cesarstvu. Te so Litiji prinesle določeno prednost, čeravno ne takoj. Leta 1850 je dobila samo moderno občino z izvoljenim občinskim odborom in županom, šele čez slabi dve desetletji, ko je postala sedež litijskega okrajnega sodišča in okrajnega glavarstva, pa so se v trg, prvič v njegovi zgodovini, prenesle tudi širše upravne in sodne funkcije. Litija se je preobrazila v upravno-sodno središče obsežnega zaledja na obeh bregovih Save, kar je pripomoglo tudi k njenemu povečanemu pomenu v kulturnem in gospodarskem oziru.¹¹²

Po 2. svetovni vojni se je oblikovala Lesna industrija Litija, ki je zaposlovala skoraj 700 delavcev. Obe podjetji so v zadnjih letih močno prizadeli spremenjeni pogoji gospodarjenja in trženja, obenem pa se je razmahnilo obrtništvo, zasebno gostinstvo in trgovina. Prav tako so v drugi polovici 19. stoletja zaživele še nekatere druge dejavnosti, kot npr. pošta (1850), šolstvo (1852), čitalništvo (1885), otroško varstvo (1928), samostojna župnija v Litiji (1936) itd. Litija je v 2. polovici 19. stol. navzven dajala vtis, da je pretežno nemška in vsi uradi so uporabljali nemščino kot uradni jezik. V tem času so začela v Litiji množično nastajati razna društva, ki so imela narodnobudiljski pomen. Najvidnejši Litijan tistega časa je bil litijski notar, vladni svetnik in glavar Luka Svetec - Podgorski. L. 1885 je v kraju ustanovil podružnico Ciril-Methodove družbe iz Ljubljane in jo do l. 1918 tudi vodil. V okviru te podružnice so ustanovili Pevsko društvo Litija in Slovensko bralno društvo, ki sta bila predhodnika današnje Lipe in Matične knjižnice v Litiji. Zelo dejavno je bilo tudi Sokolsko društvo, ki je skrbelo za pestro družabno življenje v Litiji, saj je v svojem domu prirejalo gledališke igre, plese, zabave, maškarade, miklavževanja in telovadne vaje. Njihove osnovne ideje so bile buditev in krepitev narodne zavesti, slovenstva, zdravega duha in telesa, prijateljstva in drugih vrlin.¹¹³

L. 1888 je v Litiji zasvetila prva žarnica. Na levem bregu Save so za potrebe rudnika postavili topilnico srebra, svinca in cinka in v njej namestili enosmerni dinamo, ki je služil za razsvetljavo, pogon delovnih strojev in črpalko za črpanje vode iz Save. V Sloveniji je to prvi znani primer uporabe elektrike za elektromotorni pogon.¹¹⁴

¹¹² Golec, Litija- trg ob reki, str. 483

¹¹³ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 6

¹¹⁴ Prav tam, str. 6

V času Avstro-Ogrske je bil v Litiji sedež okrajnega glavarstva, med obema vojnama pa je bila Litija srez, ki je obsegal 699 km². V njej je bil sedež srezkega načelstva in sodišče. V ta okraj so bile vključene občine Dole, Kresnice, Krka, Litija, Polšnik, Primskovo, Št. Lambert, Št. Vid pri Stični, Stična, Sv. Križ (današnja Gabrovka), Trebeljevo, Vače, Veliki Gaber, Višnja Gora in Zagorje ob Savi. Litija je dobila mestne pravice leta 1952. Sklep o tem je sprejela Ljudska skupščina LR Slovenije na zasedanju 12. aprila 1952 (slika 10).¹¹⁵

Župnija Litija

Območje, ki ga je leta 1936 obsegala novoustanovljena župnija Litija, je bilo sestavljeno iz treh župnij: Šmartno pri Litiji, Vače in Sava. Pretežni del novoustanovljene župnije in njeno središče sta bila prej sestavni del župnije Šmartno. Litija je imela svojo cerkev že vsaj leta 1581, kar je zabeležil Pavel Bizancij, ki je v imenu oglejskega patriarha opravil vizitacijo oglejskih župnij na Kranjskem.¹¹⁶

Prebivalci trga Litija so leta 1856 pridobili upokojenega župnika Antona Kašmana, da se je stalno naselil v Litiji in opravljal nedeljsko in praznično službo božjo. Za ta namen so Litijani preuredili in nadzidali poslopje mežnarije, tako da je duhovnik dobil bivališče v prvem nadstropju, pritličje pa je še naprej ostalo mežnarju. Kašmanu so Litijani za delovanje zagotovili ustrezne dohodke. To so naredili v soglasju s šmarskim župnikom Jožefom Burgerjem in odobritvijo škofijskega ordinariata.¹¹⁷

Litijani so se čedalje bolj distancirali od sedeža župnije v Šmartnem. Stvari glede ustanovitve nove župnije so se začele resneje premikati s prihodom novega dekana - župnika v Šmartnem pri Litiji Antona Gornika, ki je bil umeščen 19. maja 1930. Predlagal je samostojno župnijo, v katero bi spadali kraji iz župnije Šmartno: Litija, Št. Jurij, Veliki vrh, Sitarjevec, Grbin (v kolikor spada v občino Litija), Breg in Tenetiše, iz župnije Sava Gradec in Ponoviče, iz župnije Vače Dolnji Log. Nova župnija bi tako štela od 2500 do 3000 prebivalcev. Škofijski ordinariat je predlog takoj posredoval župnikoma z Vač in Save. Vaški župnik Jan Rihar je predlog potrdil, vendar s pripombo, da iz župnije Vače prideta v poštev kraja Gornji Log (ne Dolnji) in del

¹¹⁵ Hauptman: Od Verneka do Oble Gorice, str. 6

¹¹⁶ Otrin, Ustanovitev župnije Litija, str. 672

¹¹⁷ Prav tam, str. 672

Gradca. Ta pripomba je bila pozneje tudi upoštevana, saj se je pri poimenovanju kraja dekan Gornik le zmotil. S predlogom se je strinjal tudi župnik iz Save, vendar ostro nasprotoval, da bi bila novi župniji priključena tudi vas Ponoviče, saj da v vseh ozirih gravitira na Savo. Župnik Andrej Širaj je tudi zagotovil, da se v primeru ustanovitve nove župnije odpušča osebni odškodnini, zahteval pa je odškodnino za dosedanje 8% naklado na vse direktne davke v soseski Gradec v korist organista - mežnarja na Savi in primeren znesek v primeru večjih popravil pri cerkvenih in nadarbinskih poslopih, za katere je do sedaj največ prispevala litijska predilnica.¹¹⁸

Občinski odbor v Litiji je na svoji seji 13. marca 1935 soglasno sprejel sklep, da je ustanovitev župnije nujno potrebna, poleg tega pa še dodal, da bo iz občinskih sredstev občina neobvezno po zmožnostih prispevala za popravila sedanje cerkvene hiše in nabavo krstnega kamna. Škofijski ordinariat je za ustanovitev župnije 20. aprila 1935 ponovno posredoval pri banski upravi, ki je 13. julija prošnjo s svojo oceno posredovala v Beograd. V Beogradu so prošnjo 12. marca 1936 odobrili, s tem je bila pot za ustanovitev župnije odprta. Odobrili so sistematizacijo: mesto župnika in dveh kaplanov ter okvirni obseg župnije, ki pa ga je nato natančno opredelil še ekspozit Lovšin. Za ugodno in hitro rešitev je pri ministru pravde v Beogradu posredoval tudi Marko Krek. Na podlagi odobritve ministra pravde in stolnega kapitlja je škof Gregorij Rožman 17. aprila 1936 izstavil listino o ustanovitvi nove župnije sv. Nikolaja v Litiji, ki naj bo razglašena na god apostolov Filipa in Jakoba 1. maja 1936. Nova župnija je obsegala kraje iz župnije Šmartno pri Litiji: Litija, Št. Jurij, Veliki vrh, Grbin (razen št. 15, 16, 17 in 18), Breg (razen št. 26 - 30) in Tenetiše; iz župnije Sava: Gradec, kolikor ga spada v to župnijo, in iz župnije Vače: Gradec, kolikor ga spada v to župnijo, ter Gornji Log. Podružnična cerkev sv. Nikolaja je bila s tem razglašena za župnijsko, podružnici sv. Katarine na Bregu in sv. Jurija v Poganiku pa za podružnični cerkvi v Litiji.¹¹⁹

¹¹⁸ Otrin, Ustanovitev župnije Litija, str. 674- 675

¹¹⁹ Prav tam, str. 679

7. ŠIRŠI ZGODOVINSKI OKVIR ŽUPNIJE SAVA PRI LITJI

S tem poglavjem bi rada umestila savsko župnijo v širši zgodovinski prostor in pojasnila, kako se je cerkveni zemljevid skozi stoletja spreminjal, in s tem tudi umestitev savske župnije.

Vse do razpada Avstro-Ogrske monarhije po prvi svetovni vojni so slovenske dežele ohranile cerkveno-upravno podobo, ki so ji jo načrtale jožefinske reforme ob koncu 18. stoletja, in sta jo dopolnili ustanovitev goriške (ilirske) cerkvene pokrajine leta 1830 ter prenos škofijskega sedeža lavantinske škofije iz Šent Andraža na Koroškem v Maribor leta 1859. Na slovensko ozemlje so v tem času segale štiri metropolije: goriška s sufraganomoma v Ljubljani in Trstu (tržaško-koprška škofija), videmska, ki sicer ni imela sufragana na slovenskem ozemlju, so pa Slovenci bivali na ozemlju videmske nadškofije, salzburška s sufragani v Mariboru, Celovcu in Gradcu, in ostrogonska s sufraganom v Sombotelju.¹²⁰

Tako urejeno cerkveno upravo slovenskega prostora so korenito spremenile nove državne meje po prvi svetovni vojni.¹²¹ Ljubljanska škofija je z novimi mejami izgubila ves zahodni del. 25. novembra 1933 je bila ljubljanska škofija izločena iz goriške metropolije in neposredno podrejena svetemu sedežu.¹²²

Cerkveno-pravne razmere katoliške Cerkve v Jugoslaviji po prvi svetovni vojni naj bi urejal konkordat med jugoslovansko kraljevo vlado in Svetim sedežem. Do podpisa konkordata je prišlo 25. junija 1935. Zaradi vedno hujših pritiskov s strani vodstva Srbske pravoslavne Cerkve je Stojadinović 9. oktobra 1937 izjavil, da zaradi nastalih razmer v državi v senatu o konkordatu ne bodo razpravljali. S tem se je Jugoslavija konkordatu formalno odrekla. Za Slovenijo bi bil konkordat pomemben tudi s cerkveno-pravnega vidika. V nasprotju s prvotnim predlogom jugoslovanske vlade, da bi ljubljansko in mariborsko škofijo podredili zagrebškemu metropolitu, je namreč predvideval ustanovitev samostojne cerkvene pokrajine s sedežem v Ljubljani in sufraganom v Mariboru. Ker do normalizacije cerkvene uprave v Sloveniji med

¹²⁰ Benedik, Juhant in Kolar: Cerkev na slovenskem v 20. stoletju, str. 7

¹²¹ Prav tam, str. 7-8

¹²² Prav tam, str. 9-10

vojnama ni prišlo, sta na posredovanje ljubljanskega škofa Antona B. Jegliča (1898-1930) v Rimu obe slovenski škofiji ostali neposredno podrejeni Svetemu sedežu.¹²³

V življenje Cerkve na Slovenskem je usodno posegla druga svetovna vojna. Nemci so zasedli spodnje Štajersko, Gorenjsko in Zasavje, Italijani Ljubljano, Dolenjsko in Notranjsko ter Madžari Prekmurje. Iz slovenske Štajerske in Zasavja so Nemci izgnali 205 duhovnikov, 16 lavantinskih in 9 ljubljanskih duhovnikov pa je izgubilo življenje ali bilo ubitih. Mariborski škof Ivan J. Tomažič (1933-1949) je sicer smel ostati v Mariboru, vendar so ga Nemci praktično konfinirali v škofijskem dvorcu in se na njegove prošnje niso odzivali. Zaradi pomanjkanja domačih duhovnikov so lavantinskemu škofu priskočili na pomoč duhovniki iz sekavske škofije.¹²⁴

Ozemlje ljubljanske škofije je bilo razdeljeno na dva dela. Tako imenovano ljubljansko pokrajino so okupirali Italijani. Obsegala je mesto Ljubljana, del dekanije Ljubljana-okolica (11 župnij in del Šentvida nad Ljubljano), del dekanije Litija (Primskovo), večji del dekanije Trebnje (9 župnij), del dekanije Leskovec (4 župnije) ter dekanije Vrhnika, Cerknica, Kočevje, Višnja Gora, Žužemberk, Novo mesto in Črnomelj. Na ozemlju, ki so ga zasedli Italijani, je bilo 134 župnij, ki so vse smele obdržati svoje duhovnike. Do spremembe župnijske meje je prišlo leta 1942, ko so bile z odlokom konzistoralne kongregacije z dne 18. aprila podružnica Planinska gora in vasi Vrh, Grmade pri Grčarevcu in Mesarjev hrib ločene od župnije Planina v Ljubljanski škofiji in pridružene župniji Studeno. Vasi Kačja vas, Vrh, Škocjan, Malni in Debeli Kamen pa so priključili župniji Postojna, obe v tržaški škofiji. Večji del škofije, skupaj 142 župnij, so zasedli Nemci. Pod nemško zasedbo so prišle dekanije Ljubljana - okolica (10 župnij), večji del dekanije Litija (12 župnij) del dekanije Trebnje (2 dekaniji), večji del dekanije Leskovec (9 župnij) ter dekanije Radovljica, Kranj, Škofja Loka, Moravče, Kamnik in Zagorje. Z okupiranega ozemlja so Nemci pregnali ali zaprli 218 duhovnikov. Zasegli pa so tudi vse premoženje Ljubljanske škofije in škofijske menze.¹²⁵

Razmere so se zopet spremenile po drugi svetovni vojni. Cerkveno-pravno so jih začeli reševati po podpisu mirovne pogodbe 10. februarja 1947. Meje v vojni razdeljene ljubljanske škofije so se po letu 1945 obnovile v njenem predvojnem obsegu. V odsotnosti ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, ki je leta 1945 zapustil domovino, je

¹²³ Benedik, Juhant in Kolar: Cerkev na slovenskem v 20. stoletju, str. 11

¹²⁴ Prav tam, str. 11-12

¹²⁵ Prav tam, str. 12-13

škofijo upravljal Anton Vovk, najprej kot pooblaščen generalni vikar (1945), nato ljubljanski pomožni škof (1946, naslovni kardiški škof), apostolski administrator s pravicami rezidencialnega škofa (1950) in po Rožmanovi smrti rezidencialni škof (1959). Ob petstoletnici ljubljanske škofije je papež Janez XXIII. z bulo *Quandoquidem canonicorum*, 22. decembra 1961, povzdignil ljubljansko škofijo v nadškofijo brez sufraganov in Antona Vovka imenoval za prvega ljubljanskega nadškofa (umrl 7. julija 1963).¹²⁶

Papež Pavel VI. je 22. decembra 1968 z bulo *Quisquis cum animo* ustanovil Ljubljansko cerkveno pokrajino. Novi metropoliji s sedežem v Ljubljani je bila kot sufragan dodeljena mariborska škofija. Z ustanovitvijo ljubljanske metropolije se je tako zaključil več kot tisočleten proces oblikovanja cerkvene uprave na Slovenskem. V znak dobre volje in želje po urejanju medsebojnih odnosov sta Sveti sedež in jugoslovanska vlada 25. junija 1966 podpisala protokol in 14. avgusta 1970 vzpostavila redne diplomatske odnose. Ko sta z Osimskim sporazumom 10. novembra 1975 Italija in Jugoslavija priznali medsebojno državno mejo kot dokončno, je papež Pavel VI. z apostolsko konstitucijo *Prioribus saeculi*, 12. oktobra 1977, koprsko škofijo združil s tržaško in ji pridružil celotno ozemlje dotedanje AASP. Novo škofijo je hkrati pridružil ljubljanski metropoliji. Tako je prvič v zgodovini slovenskega naroda večina slovenskega ozemlja (državno ozemlje Republike Slovenije) združena v enotni, samostojni in prvi resnično slovenski metropoliji.¹²⁷

Zaradi takratnih političnih razmer je bila najprej ustanovljena kot Slovenska pokrajinska škofovska konferenca, ki je delovala znotraj Jugoslovanske škofovske konference. Ustanovna seja je bila 20. junija 1983, njen prvi predsednik pa je postal ljubljanski nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar (nadškof 1980-1997). Z osamosvojitvijo Slovenije se je slovenska škofovska konferenca 28. aprila 1992 tudi uradno ločila od Jugoslovanske škofovske konference. Sveti sedež je njen samostojni pravni status priznal 19. februarja 1993. S tem je Cerkev na Slovenskem kot delna Cerkev postala samostojen in enakopraven subjekt vesoljne rimske katoliške Cerkve.¹²⁸

Slovenska škofovska konferenca je 14. marca 2005 sprejela sklep o ustanovitvi treh novih škofij v Novem mestu, Celju in Murski Soboti. Papež Benedikt XVI. je 7. aprila

¹²⁶ Benedik, Juhant in Kolar: Cerkev na slovenskem v 20. stoletju, str. 13 in 16

¹²⁷ Prav tam, str. 17

¹²⁸ Prav tam, str. 18

2006 Slovenijo cerkveno-upravno razdelil na dve metropoliji (Ljubljano in Maribor) in vsakemu metropolitu podredil dve sufraganski škofiji, ljubljanskemu Koper in novoustanovljeno škofijo Novo mesto, mariborskemu pa novoustanovljeni škofiji Celje in Mursko Soboto.¹²⁹

8. PATROCINIJ NA SAVI PRI LITIJI

Cerkev na Savi je posvečena svetniku sv. Nikolaju, zato bi rada posvetila eno poglavje tudi razlagi čaščenja sv. Nikolaja, predvsem od kje je njegov kult prišel na slovensko ozemlje in zakaj so mu cerkve na Slovenskem posvečene.

Na splošno velja, da je čaščenje sv. Nikolaja sredi 4 .stoletja umrlega škofa v maloazijski Miri (Myra, danes Demre) na Zahodu sprožil šele prenos njegovega trupla v Bari, leta 1087. V resnici se je njegova legenda prek bizantinskih virov tu pojavila že v 10. stoletju, prva zgodovinska dokumentirana cerkev z Nikolajevim patrocinijem pa je kapela, ki jo je po pričevanju njegovih življenjepiscev v Konstanci ob Bodenskem jezeru postavil tamkajšnji škof sv. Konrad (934-975). Po letu 1000 in še pred letom 1087 je v Nemčiji izpričanih že nekaj Nikolajevih cerkva, v čas med letoma 1065 in 1073 sodi tudi ustanovitev samostana sv. Nikolaja pri Passauu, danes v mestnem sklopu. Posebej pomembno je to, da so svetnika za svojega vzeli Normani, ki so sredi 11. stoletja zavzeli Apulijo.¹³⁰

V ljudskem izročilu je sv. Nikolaj (Miklavž) zaradi čudežne rešitve mornarjev, ki jih je zajel vihar, predvsem zavetnik čolnarjev, zato naj bi njemu posvečene cerkve postavljali ob vodah. To kajpak ne drži povsem. Kaže pa, da je bil ta patrocinij tudi pri nas, tako kot pred tem Jakobov, spočetka namenjen cerkvam v tržnih in mestnih naselbinah. Teh je cela vrsta: Vuzenica, Žalec, Majšperk, Lemberg, Sevnica na Štajerskem, Novo mesto, Žužemberk, Gutenwerd - Otok na Krki, tudi Litija na Dolenjskem, Metlika v Beli Krajini in v Prekmurju Murska Sobota. Seveda je veliko teh nasebin zraslo ob plovnih vodah, saj je bil rečni promet eden od pogojev za njihov gmotni napredek. Nekaj jih je mogoče datirati v drugo polovico 12., v glavnem pa so iz 13. in zgodnjega 14. stoletja.

¹²⁹ Slovenski zgodovinski atlas, str. 216

¹³⁰ Höfler: O prvih cerkvah in župnijah, str. 399- 400

Pozneje se je sv. Nikolaj priljubil tudi na podeželju. Na Slovenskem je danes s 118 njemu posvečenimi cerkvami najbolj razširjen svetnik.¹³¹

9. ŽUPNIJA SAVA PRI LITIJI

9.1 PREDZGODOVINA ŽUPNIJE SAVA PRI LITIJI

Cerkev se prvič omenja leta 1526, ko so Turki premagali avstrijsko vojsko pri Mohaču na Ogrskem in je sila prikipela do vrha; ljudje niso mogli plačevati rednih, kaj šele izrednih davkov. Zato je avstrijski nadvojvoda Ferdinand segel po cerkvenih posodah, ki so jih spravili v Gradec, in tam pretopili v denar. Cerkev sv. Nikolaja na Savi (an der Sau) je dala za turški davek 1 srebrn kelih in 6 renških goldinarjev.¹³²

Sava je z Vačami vred, kot z materinsko faro, spadala h oglejski nadškofiji do leta 1751, nato pa h goriški do leta 1787. Takrat je papež Pij VI. z bulo izdano v Rimu, dne 8. marca 1787, zatrl goriško nadškofijo in povzdignil ljubljanskega škofa v nadškofa. Takrat je prenehala tudi dekanija v Stični, h kateri je pripadala pražupnija Mengeš s svojimi vikarijati do Zagorja in Čemšenika. Sava je prišla pod oblast ljubljanskega škofa.¹³³

9.2 USTANOVITEV ŽUPNIJE SAVA PRI LITIJI

Sava je bila prvotno podružnica župnije Vače. Leta 1785 je pri splošni ureditvi župnije postala lokalija. Samostojna župnija je postala leta 1809 - ustanovitveno pismo je z dne 30. aprila 1809. Ustanovno glavnico 9.850 goldinarjev je založilo 24 ustanoviteljev, med njimi je bil glavni Janez Pavlinčič in njegova žena Uršula, posestnika z Dol. Loga, s prispevkom 8.500 goldinarjev. To pove tudi napis v prezbiteriju: "Pavlinzhizh Joannes & Ursula in honorem s. Nikolai fundavernut. Sit pax, fax ipsis." Ta si je tudi obdržal pravico prezentirati prvega župnika v soglasju s tedanjim dekanom in vaškim župnikom, Antonom Bergantom. Pravica imenovati naslednje župnike se je izročila nadžupniku na Vačah, ki se je moral v prvi vrsti ozirati na sorodnike Janeza Pavlinčiča in druge soustanovitelje, če je bil kdo sposoben za župnijo. Ustanovitelji so se zavezali,

¹³¹ Höfler: O prvih cerkvah in župnijah, str. 401

¹³² Koblar, Kranjske cerkevne dragocenosti, str. 152

¹³³ NŠAL, NŠAL 19, popis cerkva 1954, šk. 2

da bodo iz lastnih sredstev napravili novo župnišče in vedno oskrbovali vse naprave in izvajali popravila pri cerkvi in župnišču. Župniji Sava so se podelile vasi: Sava, Ponoviče, Leše, Log in Ribče. Cesar je dovolil ustanovitev nove župnije 2. maja 1829, gubernij za Kranjsko pa dne 24. avgusta 1833 z opombo, da župnik za kongregacijo nima pravice zahtevati nobenega prispevka iz verskega zaklada z ozirom na ustanovne zapisnike z dne 23. januarja 1824 in 14. septembra 1831, s katerim so se natanko določili župnikovi dohodki. Sprejemno pismo z dne 15. oktobra 1833 je potrdil knezoškofijski ordinariat 10. februarja 1834.¹³⁴

Nova župnija je pripadala dekanatu Moravče do 12. novembra 1899, ko jo je knezoškofijski ordinariat zaradi lažje cerkvene uprave podelil litijski dekaniji, politično pa pod sodišče "Wartenberg" (Pod turnom). Iz raznih razlogov, posebno zaradi velike oddaljenosti, so župljani z dopisom z dne 5. novembra 1849 prosili t.i. "K.K.Gerichts-Einfuhrungs-Commission fur Karsten und Krein in Klagenfurt", da bi se izločili iz imenovanega sodnega okraja in prideli novemu sodišču Šmartno pri Litiji, a se jim je prošnja odbila. Neznano je, zakaj je novoustanovljena župnija ostala do leta 1824 kuracija. 22. decembra 1814 je v rojstni knjigi podpisan Franc Prešern, "Pfarrprovisor", zadnjikrat 1. januarja 1824. Dalje je podpisan "Anton Rome, Administrator", in 27. oktobra 1826 prvič omenjen Pavel Čuden, še kot "Provisor". Imenovani upravitelj je bil prvi župnik na Savi, podelil mu jo je vaški župnik Matej Kristan, menda l. 1826, ker na spomeniku na pokopališču pravi: "Umrli 22. junija 1870, star 77 let, župnik na Savi skoz 44 let."¹³⁵

Župna cerkev je imela do leta 1848 snopne desetine in desetine od prirastka živine po inventarju potrjenem 15. oktobra 1825 in ocenjenim na 1.605 goldinarjev, 20 krajcerjev. Po 48. letu se s cesarjevim patentom niso več posluževali te dajatve "in natura", ampak v denarju. Vsakoletni znesek se je kapitaliziral in ta glavnica izročila državi, ki je odslej cerkvenemu predstojništvu plačevala obresti. Za zgoraj imenovani znesek sta se kupili 2 zadolžnici kranjske zemljiške odveze in sicer: št. 100 z dne 1. novembra 1852 za 50 goldinarjev in št. 594 z dne 1. januarja 1855 1.800 goldinarjev. Prva vsota se je leta 1888 z dovoljenjem knezoškofijskega ordinariata porabila za prenavljanje oltarjev, druga je bila od l. 1889 naložena v znesku 3.968 goldinarjev v Kranjski hranilnici, št.

¹³⁴ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 1

¹³⁵ Prav tam, str. 2- 3

174264, l. 1903 pa se je kupila zadolžnica z dne 1. julija 1903, št. 98637, za 3.800 kron, ostanek 168 kron pa se je porabil za cerkvene poprave.¹³⁶

10. DUHOVNIKI V ŽUPNIJI SAVA OD USTANOVITVE DO LETA 2014

10.1 DUHOVNIKI

Andrej Šustik (Schustig)

Župnik na Savi od 1809 do 1811. Rodil se je leta 1746 v Vipavi. V mašnika je bil posvečen leta 1770 na naslov lastnega patrimonija. Študij je dokončal v Gorici, bogoslovje pa v Gradcu. Najprej je služboval v Vipavi, nato na Štajerskem in na Dolenjskem. Bil je so-pomočnik v Tržišču leta 1783, kaplan v Prečni 1783-1784, v Šmihelu pri Novem mestu 1784-1785, in kaplan v Šentrupertu 1787. Leta 1778-1789 je bil v Sv. Trojici pri Moravčah kot valet ali merij, nato je bil lokalist v Žalini do 1793 in v korekturi v ljubljanskem seminariju 1783/1794 (3 mesece). Nato je kaplanoval v Ljubnem, kurat (vikarij) v Prevkah v letih 1801-1803. Bil je župnik na Prežganju od marca 1804 pa do leta 1809, ko je prišel na Savo, kjer je bil kurat do svoje smrti, dne 10. julija 1811. (Ljubljanski šematizem 1788, str. 71)¹³⁷

Franc Ksav. Prešeren

Kurat na Savi od oktobra 1814 do 1824. Rodil se je v Vrbi na Gorenjskem, dne 20. novembra 1771. Mašnik je postal na veliko soboto 12. aprila 1809. Bil je kaplan v Stični 1800-1801, v Bohinjski Bistrici 1802, potem v Komendi 1802-1804, od koder se je 4. aprila 1804 preselil v Višnjo goro, od tam pa 10. novembra 1806 v Predoslje, kjer je ostal do septembra 1808, ko je prišel kot kaplan v Dol pri Ljubljani. Od tam je oktobra 1814 prišel na Savo kot kurat. Tu je deloval 10 let. Nato je odšel za kurata na Goričico, kjer ga je imel mengeški župnik posebno rad in mu je prigovarjal, naj še dalje ostane na Goričici, vendar se je preselil na Skoraženo pri Vodica, kjer je dne 15. novembra 1841 umrl. Bil je stric slavnega pesnika dr. Franceta Prešerna. (Zgodovina fare Domžale, str. 41)¹³⁸

¹³⁶ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 3-4

¹³⁷ NŠAL, NŠAL 572 Zapuščina Franca Pokorna, šk. 379

¹³⁸ Prav tam

Pavel Čuden (Zhuden)

28. oktobra 1826 je prvič krstil kot provizor, kot župnik pa 22. decembra 1833. Umril je 22. junija 1870 zaradi kapi, star 76 let. Rodil se je v Zgornjih Gorjah dne 13. januarja 1793. Posvečen v mašnika je bil dne 2. septembra 1820. Kot kaplan je služboval na Dolah pri Litiji (1821), od tam pa je leta 1821 šel v Zagorje, kjer je ostal do 24. aprila 1826. Od tam je prišel na Savo. Na Savi je služboval celih 44 let in tu tudi umrl. Zlate maše ni dočakal. Leta 1864 ga je obiskal znani misijonar Franc Pirc.¹³⁹

Podatki, ki jih je sam zabeležil v "Status animarum", nam pričajo o njegovi marljivosti, gorečnosti in požrtvovalnosti za cerkev in župnijo. To nam potrjuje tudi spričevalo Janeza Tomana, dekanijskega upravitelja v Moravčah, z dne 2. marca 1847, izdano Pavlu Čudnu kot priporočilo za boljšo službo. To spričevalo ga hvali »kot vnetega delilca svetih zakramentov, izvrstnega pridigarja in kateheta, ki poučuje otroke tudi v branju; da pridno obiskuje bolnike, da je prijaznega obnašanja, res duhovniškega in vzglednega življenja, s katerim si je pridobil ljubezen župljanov in spoštovanje vseh, ki so imeli priliko z njim občevati«. ¹⁴⁰

Neminljivih zaslug si je pridobil s tem, da je za nadarbino kupil 2 posesti. Mlinarjevo je s kupno pogodbo, dne 26. marca 1851, kupil za 1.200 goldinarjev od Julija, grofa Klebelsberga. Posestvo zajema 14 parcel in 5 parcel obsegajočih hišo ter mlin. Zemljišče je poznejši posestnik, graščak ponoviški, Moric Ehrenreich, menda kupil nazaj za 600 goldinarjev in je še sedaj last ponoviške graščine, 9 parcel, obsegajočih njive in pašnike, pa je last nadarbine. Njive so zelo dobre, rodovitne, tako da se jih prav lahko odda v najem, lastno obdelovanje pa prinaša lep dohodek in obilen pridelek, razen pašnika ob Savi in močvirja v bajerju ob železniškem tiru. ¹⁴¹

Kosovna s hišno št. 9 obstoji iz 2 parcel, lastnine Jakoba Savška z Dvora 8, kupljenih za 140 goldinarjev po kupni pogodbi z dne 22. februarja 1863, in iz posestva Mihaela Prebila, kupljenega za 785 goldinarjev po kupni pogodbi z dne 4. julija 1854. To zemljišče, eno najboljših na Savi, obstoji iz 15 parcel njiv, travnikov in lepega gozda z bukovim, smrekovim in hrastovim drevjem, dobro zasajenega in zraščenege. Kupnino je deloma založil sam, deloma porabil iz ustanovnih glavnice. Zato je moral vsak nadarbinar opravljati brezplačno 24 ustanovnih maš na leto. ¹⁴²

¹³⁹ NŠAL, NŠAL 572 Zapuščina Franca Pokorna, šk. 379

¹⁴⁰ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika Župnije Sava pri Litiji, str. 10

¹⁴¹ Prav tam, str. 10- 11

¹⁴² Prav tam, str. 11

Janez Koprivnikar

Rojen je bil 27. aprila 1825, na Ustju št. 25, v župniji Šmartno pri Litiji. V mašnika je bil posvečen 5. julija 1848. Leta 1849 je čakal na službo pol leta, potem je nastopil kot kaplan v Loškem potoku (1853 in še 1855), od tam pa je prišel na Savo (1869 do 7. septembra 1870). Zaradi političnega govora je moral v zapor za nekaj tednov, od koder se ni več vrnil na Savo, temveč je odšel v Šenčur. Koprivnikar je imel v Šenčurju zelo burno življenje, govoril je proti novim šolskim zakonom in zaradi tega moral zopet pred sodišče.¹⁴³

Mihael Tavčar

Bil je župnik na Savi od junija 1865 do junija 1879, ko je odšel v Žužemberk za župnika, kjer je bil naposled dekan do svoje smrti 28. junija 1919, v starosti 96 let. Na Savi je bil administrator leta 1870 (od junija do novembra). Rodil se je na Rečici v župniji Bled 25. septembra 1823, mašnik pa je bil od 31. julija 1847. Služboval je kot kaplan na Jesenicah, na Igu in v Dobropoljah ter kot župnik 14 let na Vačah. Bil je tudi deželni poslanec.¹⁴⁴

Z vso vnemo se je poprijel pisarniškega dela. Izdelal je vse tri repertorije od leta 1814, ko se začnejo najstarejše matice. Veliko težav je imel glede tega s ponoviškim graščakom Moritzem Ehrenreichom, ki je sicer dajal biro "in natura", v denarju pa ni hotel plačevati za hiše št. 6, 14, 21 in 24 (Bojštnarija, Knežakovna, Malin in Mačkovina), ki jih je kupil od posestnikov Frelc, Mežnar, Firm in Prašnikar. Le-ti so se v zapisnikih iz leta 1824 in 1831 pismeno zavezali vsako krčenje kongrue (plača, ki jo dobi duhovnik od države) nadomestiti s prostovoljnimi in natančno določenimi denarnimi doneski in so te doneske, dokler so bili oni lastniki gornjih posestev, tudi vedno odmerili. Marca 1876 je prosil c. kr. okrajno glavarstvo v Litiji, da prisili graščaka, da tudi on plača zaostale doneske v znesku 76 goldinarjev. Glavarstvo je ugodilo le glede št. 24, glede drugih treh pa dovolilo rekurz na deželno vlado.¹⁴⁵

S strani dekana je bil 28. oktobra 1882, št. 1683, imenovan za upravitelja nekaterih vasi Sv. Gorske župnije, ki jo je upravljal do 18. maja 1884. 8. junija 1879 je bil blagoslovljen novi del pokopališča. 11. julija 1881 je bila prvič birma na Savi. L. 1887 je prosil za službo župnika in dekana na Vrhniki, kjer je 20. januarja 1892 tudi umrl.¹⁴⁶

¹⁴³ NŠAL, NŠAL 572 Zapuščina Franca Pokorna, šk. 379

¹⁴⁴ Prav tam

¹⁴⁵ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika Župnije Sava pri Litiji, str. 12

¹⁴⁶ Prav tam, str. 13

Martin Molek

Župnik na Savi je bil od 27. avgusta 1887 do 30. junija 1904. Prišel je iz Šmartnega pri Litiji. Rojen je bil v Velikem Lipju v župniji Hinje, dne 17. septembra 1845. V mašnika je bil posvečen 30. julija 1872 kot 3. letnik (prezbiter). Naslednjega leta, 16. septembra 1873, je bil z dekretom nastavljen kot kaplan v Kočevju, kjer je ostal do 28. avgusta 1874. V Preddvoru je bil kaplan od 9. oktobra 1876 do 19. septembra 1879, nato je bil kurat v ženski kaznilnici v Begunjah, 1881 kaplan v Šmartnem pri Litiji, nato od 1885 kaplan v Dolu pri Ljubljani, 4. decembra 1885 pa je bil zopet kaplan v Šmartnem pri Litiji. Nato je postal župnik na Savi. Tu je poskrbel za novo zidano gospodarsko poslopje. Dal je prenoviti vse oltarje in opravil več drugih popravil. Gospod je imel veliko veselje do šole. Že kot kaplan v Preddvoru je prevzel ves šolski pouk. Tudi na Savi je bil enako delaven na šolskem področju. Zadnji dan junija 1904 ga je zadela kap v starosti 59 let.¹⁴⁷

Martin Molek je sam o sebi pisal: »Noben ni hotel leta 1887 za Savo prositi. Pokojni kardinal Jak. Missia je mene določil na razkopano faro, posebno zapuščena je bila cerkev, gospodarsko poslopje prav za nič, zadaj vrt s čebelnjakom (moj, stane 57 goldinarjev), ima pač vsak kak križ, pa tudi veselje in sposobnost za posebna opravila. G. Koprivnikar je bil mož pisanja, zato ni čudno, da je pri cerkvi in gospodarskih poslojih pustil poprave bolj na strani, da so čakale naslednike.«¹⁴⁸

Do leta 1891 so razen krščanskega nauka poučevali branje in druge najpotrebnejše reči župniki. Tega leta se je pričela v mežnariji zasilna šola. Cerkvnik je bil obenem učitelj, ki je za to dobival odškodnino. Hribar je dobival letnih 300 kron. Cerkvniki in zasilni učitelji so bili še Franc Gerbec do 12. marca 1872, Franc Lobe do 28. decembra 1874, Gašper Topolovšek od 1. januarja 1875 do 1889, Anton Perko do 1891, Franc Zettel do maja 1895, Karol Sannškar do maja 1896, Franc Silvester do 18. julija 1896, nato zopet Karol Sannškar do 24. januarja 1902, Jožef Lavtižar od 15. februarja 1902 do aprila 1902, Janez Hribar od 10. maja 1902 do 29. februarja 1908.¹⁴⁹

Da je bil župnik Molek zelo delaven v šoli, nam dokazuje okrožnica šolskega sveta z dne 25. julija 1893, št. 614, s katero se mu izreka kot ustanovitelju in voditelju šole zahvala in priznanje za požrtvovalni trud. Okrajni šolski nadzornik se je 17. februarja in

¹⁴⁷ NŠAL, NŠAL 572 Zapuščina Franca Pokorna, šk. 379

¹⁴⁸ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika Župnije Sava pri Litiji, str. 13

¹⁴⁹ Prav tam, str. 14- 15

6. julija 1892 ter 22. marca 1893 prepričal o posebno dobrih uspehih v šoli. Za povzdignjenje krščanskega življenja je takoj po svojem nastopu l. 1889 vpeljal bratovščino sv. Rešnjega Telesa, kot prvo bratovščino, in bratovščino Jezusovega in Marijinega Srca (obe leta 1889). Umrli je 30. junija 1904.¹⁵⁰

Anton Jarc

Rojen je bil 1. januarja 1875 v Novem mestu. Od 1. septembra 1903 do septembra 1904 suplent na 1. državni gimnaziji v Ljubljani. Upravitelj na Savi od 20. julija 1904 do 1. maja 1905.¹⁵¹

Z dekretom z dne 1. julija 1904, št. 2741, je bil za župnega upravitelja nastavljen Anton Jarc, namestni gimnazijski učitelj. Ker je spoznal potrebo misijona, ga je z dovoljenjem knežškofijskega ordinariata, z dne 21. septembra 1904, obhajal od 11. do 16. oktobra 1904. Vodili so ga misijonarji iz Ljubljane. Nabral je 16 deklet za Marijino družbo in zanje imel shode, četudi niso bile še sprejete v družbo, in jih tako pripravljajal za vreden sprejem. Maja 1905 je odšel na Dunaj delat izpit za gimnazijskega profesorja v Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu. V septembru 1905 je odšel kot suplent prirodopisja na knezoškofijski zavod v Št. Vidu v Ljubljani. Še istega leta je vstopil v vojaško službo. Na Dunaju je bil z dnem 8. maja 1907 imenovan za pomorskega kurata 2. razreda, zato je v začetku šolskega leta 1907/08 izstopil iz učiteljskega zbora. Leta 1919 je bil kurat v poreški škofiji.¹⁵²

Jožef Koblar

Župnik na Savi od 2. maja 1905 do 23. marca 1912. Rojen je bil v Selcih dne 26. februarja 1869. Mašnik je postal 9. julija 1893. Po zaključku bogoslovja je prišel naslednje leto kaplanovat v Gorje. Leta 1898/99 je bil kaplan v Hrenovicah, leta 1903 pri Sodražici. Od tam je prišel župnikovat na Savo, kjer je zaradi pljučnice 29. marca 1912 umrl, star 49 let.¹⁵³

Dekret z dne 21. aprila 1905 mu je podelil župnijo Savo, za katero ga je prezentiral vaški nadžupnik Jožef Golmajer, patron savske župnije. Gledat je prišlo več kompetentov, a so se ustrašili potrebnih poprav pri cerkvi in župnišču. Popravilo je čakala streha na cerkvi, ostrešje in streha na zvoniku, okna v celem župnišču, pod v veliki sobi, po mostovžih, v kuhinji, v veži, svinjaku, ograji okoli obeh vrtov, dvojne

¹⁵⁰ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika Župnije Sava pri Litiji, str. 15

¹⁵¹ NŠAL, NŠAL 572 Zapuščina Franca Pokorna, šk. 379

¹⁵² Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika Župnije Sava pri Litiji, str. 16-17

¹⁵³ NŠAL, NŠAL 572 Zapuščina Franca Pokorna, šk. 379

stopnice, tlak v hlevu in drugo. Novi župnik se je lotil dela z vso vnemo, zanašajoč se le na pomoč faranov, na njih stroške je napravil v župnišču okna, vse drugo iz svojega žepa. Tudi cerkvi zaradi župnišča ni napravljaj nobenih posebnih stroškov, čeprav je prej skoraj vsako leto imela deficit, in je tudi organistu zboljšal plačo iz cerkvenega premoženja za letnih 100 kron, seveda z dovoljenjem knezoškofijskega ordinariata.¹⁵⁴

Po odhodu Jožefa Plantariča na Dobravo pri Ljubljani je bil z dekretom z dne 23. aprila 1908 imenovan za upravitelja Št. Lampreške župnije, ki jo je upravljal do 12. avgusta. S tem težavnim opravilom in birmanjem ob času največje vročine ter z železniško nesrečo organista Kosa si je nakopal hudo bolezen, ki se mu je večkrat ponavljala. 16. avgusta 1905 je bilo birmovanje na Savi. Spričevalo knezoškofa se glasi zelo pohvalno, posebno glede šole, četudi je le 3 1/2 meseca imel časa poučevati otroke, za kar je porabil tudi počitniško dobo. Ob tej priliki je bilo po knezoškofu sprejetih 16 deklet v takrat ustanovljeno Marijino družbo. Mladeniške Marijine družbe se mu ni posrečilo ustanoviti kljub večkratnim poskusom. Šele po pridigi vodje Marijine družbe, Janeza Kalana, dne 21. maja 1911, so se začeli oglašati šolarji in tudi šolarke za naraščaj dekliške družbe. Isti dan je vpeljal imenovani Janez Kalan tudi družbo treznosti, ki bo vsaj pri mladini kakor kaže dobro napredovala. Koliko se je prizadeval, da bi verniki pogostno prejemale sv. zakramente in se udeleževali sv. maše tudi ob delavnikih, o tem priča oznanilna knjiga, o tem vedo povedati ljudje, ki so poslušali pridige. Da bi faranom olajšal to nepriljubljeno dolžnost, je vabil ob postnem času, vselej pa 20. decembra ob priliki celodnevne čaščenja, enega ali dva sosednja duhovnika.¹⁵⁵

Da delavke v tovarni predilnice ne bi bile čisto same sebi prepuščene, jih je hodil par let vsak teden spovedovat v Gradec pri Litiji, dobil je tudi dovoljenje, da je v posebni sobi na koncu hiš s stanovanji za delavke pod varstvom redovnic križark smel maševati in obhajati (prvikrat maševal 15. oktobra 1909). Za povzdigovanje čaščenja sv. Rešnjega Telesa je po navodilu sinode prvič, dne 8. oktobra 1910, na pustni dan priredil uro molitve, kar se je prav dobro obneslo. Isto se je zgodilo l. 1911. Moški so seveda tudi pri takih prilikah zadnji. Pri uri molitve vsako prvo nedeljo je napravil včasih govore in preskrbel deloma iz svojega "10 Večnih molitev", da morajo moliti tudi oni, zlasti šolarji, ki knjige nimajo. Za mesec maj l. 1911 je priporočil posebno pridno udeleževati se šmarnične pobožnosti, ki jo je oznanil vsak dan, dočim je bila prej le 3-4

¹⁵⁴ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika Župnije Sava pri Litiji, str. 18

¹⁵⁵ Prav tam, str. 18- 21

krat na teden in pridno prejemanje sv. zakramentov. Farani so ubogali. Cerkev je bila vsak dan bolj polna kot prejšnja leta in sv. zakramentov še nobeno leto ni prejelo toliko vernikov, kakor to leto. Prav tako pridno se udeležujejo zornic, ker je večkrat sv. maša pred izpostavljenim sv. Rešnjim Telesom, kakor prej. 23. junija 1907 je vpeljal bratovščino karmelske Matere Božje. Kakor je vedel in znal je vplival na starejše in mladino, posebno dekleta v Marijini družbi, da bi zatrl ali vsaj omejil ples, ki je v par gostilnah bil nedeljo za nedeljo, četudi je moral za to požreti marsikatero bridko besedo, celo zmerjanje (dne maja 1911 od Ane Gošte zaradi svarjenja mladih deklet od 14 - 16 leta pred pohajanjem v to beznico).¹⁵⁶

G. Janez Pogačar; župnijski upravitelj od 1. aprila do 24. julija 1912.¹⁵⁷

Andrej Širaj

Rodil se je na Bevkah dne 30. novembra 1873. V mašnika je bil posvečen 23. julija 1896, kot 3. letnik. Naslednje leto je kot semeniški duhovnik nastopil svojo prvo kaplansko službo v Št. Janežu na Dolenjskem, kjer je bil še leta 1902. Naslednja leta (1903-1912) je kaplanoval v Vodících v Kamniški dekaniji, vse do svojega prihoda na Savo.¹⁵⁸

Z odlokom 24. julija 1912, št. 3083, je bil imenovan za župnika na Savi Andrej Širaj, do tedaj kaplan v Vodících na Gorenjskem. Za župnijo so se oglasili vsega skupaj 3 prosilci, najstarejšega je vaški nadžupnik Jožef Golmajer prezentiral. Župnik Andrej Širaj je kaplanoval od 14. avgusta 1897 do 15. avgusta 1902 v politično zelo razvpitem Št. Janžu na Dolenjskem pod vodstvom prijaznega župnika Mateja Jereba 4 leta in 1 leto pod vodstvom župnika Ivana Nemanjiča. Ustanovil in vodil je tu mladeniško in dekliško Marijino družbo ter hranilnico in posojilnico. Od 20. avgusta 1902 do 24. julija 1912 je kaplanoval v Vodících pri modrem in ljubeznivem župniku in duh. svetniku Simonu Žužku. Opravljal je tu tudi romarsko službo božjo na Šmarni gori, poučeval na šoli v Vodících, Repnjah in na Skaručini. V času bolezni je moral večkrat nadomeščati tudi župnika. Zaradi posebnih agrarno-socijalno-političnih razmer je ustanovil in z veliko težavo vodil Mlekarsko zadrugo, Kmetijsko-strojno zadrugo, Živinorejsko zadrugo ter Hranilnico in posojilnico. Na dan kanonične inštalacije je 24. julija prišel na

¹⁵⁶ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika Župnije Sava pri Litiji, str. 21- 22

¹⁵⁷ NŠAL, NŠAL 572 Zapuščina Franca Pokorna, šk. 379

¹⁵⁸ Prav tam

Savo, katere si ni prej nič ogledal. Seboj je pripeljal brata Jakoba, bogoslovca novomašnika. Župljani so ju slovesno sprejeli na kolodvoru in v cerkvi.¹⁵⁹

30. november 1945 je župnik Andrej Širaj resigniral z mesta župnika Župnije Sava. Za so-upravitelja župnije je bil imenovan Franc Klopčič, vikar namestnik v Litiji in župnijski upravitelj na Polšniku.¹⁶⁰

Od leta 1945 do 1955 je bil na Savo dodeljen župnik Franc Šinkovec, ki je imel v so-upravi tudi faro Polšnik. Vozil se je iz Ljubljane.¹⁶¹

6. oktobra 1955 nastavljen na mesto upravitelja župnije Sava gospod Alfonz Klemenčič, bivši metliški prošt.¹⁶²

Dr. Ivan Merlak

Rojen je bil 15. 6. 1923 v Žibršah. Izobrazba: osnovnošolska, 1929-1932 Žiberše, 1933-1934 Rovte, gimnazija 1934-1940 Zavod sv. Stanislava Ljubljana - Šentvid, klasična 1940-1942 Ljubljana, matura 1942 Ljubljana, teologija 1943-1949 Ljubljana, doktor moralne teologije 1957 Ljubljana.¹⁶³

Službovanje: kaplan 1948-1950 Vrhnika, škofijski tajnik 1951-1957 Ljubljana, župnijski upravnik 1957-1965 Litija, urednik Družine 1965-1985 Ljubljana, stolni kanonik 27. september 1965 Ljubljana, civilno upokojen 1983.¹⁶⁴

S 1. majem 1958 je Ivan Merlak prevzel so-upravo župnije Sava pri Litiji.¹⁶⁵

Modest Golia

Križnik, rojen 12. aprila 1916 v Ljubljani. Posvečen v mašnika 7. junija 1941, umrl 16. decembra 1969 v Ljubljani.¹⁶⁶ 30. septembra 1958 je sprejel v upravo cerkveno in nadarbinsko premoženje župnije Sava od dotedanjega upravitelja dr. Ivana Merlaka.¹⁶⁷

Semeniški duhovnik Janez Petek, ki je v letu 1967/68 12 mesecev hodil na Savo iz semenišča, je bil 15. avgusta 1968 nameščen kot kaplan v Toplicah. Na Savo je za župnika prišel 15. avgusta 1968 Klemenc Vinko.¹⁶⁸

¹⁵⁹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 27- 28

¹⁶⁰ NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž Župnija Sava, šk. 290

¹⁶¹ Kulturno društvo: Ko v Polšnik se čas ujame, str. 126

¹⁶² NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž Župnija Sava, šk. 290

¹⁶³ Šematizem ljubljanske nadškofije, str. 362

¹⁶⁴ Prav tam

¹⁶⁵ NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž Župnija Sava, šk. 290

¹⁶⁶ Šematizem ljubljanske nadškofije, str. 532

¹⁶⁷ NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž Župnija Sava, šk. 290

¹⁶⁸ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika Župnije Sava pri Litiji, str. 121

Vinko Klemenc

Rojen 17. julija 1931 v Ljubljani. Izobrazba: osnovnošolska 1938-1943 Ljubljana -Vič, klasična gimnazija 1943-1951 Ljubljana, matura 1951 Ljubljana, teologija 1951-1957 Ljubljana. Službovanje: semeniški duhovnik 1955-1956 Brezovica (Notranje Gorice), duhovni pomočnik 1956-1957 Šmartno v Tuhinju, kaplan 1957-1958 Tunjice in oskrba Šenturske Gore, vikar namestnik 1958-1961 Hinje (sedež Sela, ker je bila cerkev požgana), župnijski upravitelj 1961 - 1968 Hinje, župnik 1968-1977 Sava.¹⁶⁹

Župnik g. Klemenc Vinko je 15. avgusta 1977 odšel s Save v pokoj v župnišče Šmartno pri Litiji. Župnijo Sava je dobila Župnija Litija v so-upravo.¹⁷⁰

Anton Masnik

Rojen 2. septembra 1927 v Rakeku. Izobrazba: osnovnošolska 5 let Velike Lašče, gimnazija 1939 - 1941 Zavod sv. Stanislava Ljubljana - Šentvid, nato klasična gimnazija Ljubljana 1944 - 1945 Marijanišče, matura 1949 Ljubljana (klasična), teologija 1950- 1955 Ljubljana. Službovanje: kaplan beneficiat 1955-1960 Šmartno pri Litiji, župnik 1961-1968 Svibno, 1968-1972 Zasip, 1972 Litija do civilne upokojitve 1987.¹⁷¹

Ivan Povšnar

Rojen 1. aprila 1950 v kraju Podzemelj. Izobrazba: osnovnošolska 1957-1965 Zagorje ob Savi, Srednja verska šola in Malo semenišče 1965-1969 Pazin, matura 1970 Pazin, teologija 1970-1976 Ljubljana. Službovanje: semeniški duhovnik 1975-1976 Kranj, kaplan 1976 -1981 Litija in soupravitelj Sava, župnik 1981-1984 Peče z bivanjem in duhovni pomočnik v Moravčah, 1984 Vače.¹⁷²

G. župnik in prodekan Masnik Anton in kaplan Ivan Povšnar skrbita za duhovno življenje vernikov na Savi. Po nadškofovem dekretu je Župnija Sava 15. avgusta 1978 dobila novega duhovnika, ki bo stanoval na Savi, in bo soupravljal tudi Sv. Goro.¹⁷³

Jože Grebenc

Rojen 7. aprila 1948 v Goričevi vasi. Izobrazba: osnovnošolska 1955-1964 Ribnica na Dolenjskem, Srednja verska šola in Malo semenišče 1964-1968 Pazin, matura 1968 Pazin, teologija 1968-1975 Ljubljana. Službovanje: semeniški duhovnik 1974-1975

¹⁶⁹ Šematizem ljubljanske nadškofije, str. 345

¹⁷⁰ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika Župnije Sava pri Litiji, str. 121

¹⁷¹ Šematizem ljubljanske nadškofije, str. 360

¹⁷² Prav tam, str. 382

¹⁷³ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika Župnije Sava pri Litiji, str. 129

Mirna Peč, kaplan 1976 Predoslje, 1976-1978 Šmartno pri Litiji, župnijski upravnik 1978 - 1984 Sava, župnik Sava 1984-1993.¹⁷⁴

Jože Grebenc je na Savo prišel leta 1987 in župnijo upravljal do 15. avgusta 1993. Za njim je župnijo upravljal Jernej Nemanič do 1. avgusta 1998.¹⁷⁵

Jernej Nemanič

Rojen 27. 7. 1948 v Metliki. Izobrazba: osnovnošolska 5 razredov Božakovo in 3 Metlika. Srednja verska šola in Malo semenišče 1963-1967 Pazin, matura 1967 Pazin; teologija 1967- 1975 Ljubljana.¹⁷⁶ Službovanje: kaplan 1974-1975 Trebnje, 1975-1976 Semič, 1976- 1977 Železniki, 1977-1978 Radeče; župnijski upravnik 1978-1980 Leskovic, 1980- 1984 Podgrad; župnik 1984-1993 Podgrad, 1993-1998 Sava, 1998-1999 Svibno, 1999- Lipoglav.¹⁷⁷

Ciril Oražem

Rojen 15. aprila 1932 v Dolenji vasi. Službovanje: kaplan 1959-1961 Sveti Križ - Podbočje, kaplan in beneficiat 1961-1968 Sv. Križ - Podbočje, župnijski upravnik 1964 -1969 Primskovo na Dolenjskem, kaplan in ekspozit Šentvid pri Stični za Veliki Gaber, župnik 1970-1988 Veliki Gaber, 1988-1992 Rakek, 1992-1997 Žalna, 1997-1998 bolezenski dopust, župnik 1998-2006 Sava pri Litiji.¹⁷⁸ Leta 2006 se je upokojil in preselil v župnijo Šmartno pri Litiji.¹⁷⁹

Leta 2005 je na Polšniku nastopil službo župnik Andrej Župan. župnikoval je dve leti in v tem času prevzel v soupravljanje tudi župnijo Sava. Leta 2007 je v župnijo prišel Gregor Šturm, ki ima prav tako v soupravi dve župniji, Savo in Polšnik.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Šematizem ljubljanske nadškofije, str. 331

¹⁷⁵ Župnijski arhiv župnije Sava, Krstna knjiga V. (1941-)

¹⁷⁶ Šematizem ljubljanske nadškofije, str. 368

¹⁷⁷ Letopis Cerkve na slovenskem, str. 388

¹⁷⁸ Prav tam, str. 390

¹⁷⁹ Župnijski arhiv župnije Sava, Krstna knjiga V. (1941-)

¹⁸⁰ Kulturno društvo: Ko v Polšnik se čas ujame, str. 220

10. 2 NEKATERI ZNANI SACELANI V PONOVIČAH

Volberk Gogola je bil sacelan (hišni kaplan) v Ponovičah pri Francu Antonu Oblaku (Oblag) že 27. aprila 1725. Martin Škarija (Sckaria) je bil sacelan v Ponovičah leta 1722. Bil je tudi duhovnik na Vačah leta 1684 in 1717, v Moravčah pa župnikov vikar v letih 1694 do 1696. **Janez Prute** je bil sacelan v Ponovičah do 7. januarja 1712, ko je umrl in bil položen v kripto na Vačah. **Janez Krst Andervie**, francoski duhovnik begunec, se je v začetku oktobra 1796 naselil na Ponoviče, kjer je v grajski kapelici z dovoljenjem škofije opravljal zgodnjo sv. mašo. **Srečko Feliks Valoa** je bil leta 1917 duhovnik (učitelj verouka) za ponoviški grad, pozneje pa kurat pod Šinkovim turnom (še leta 1936). V Mengšu rojen **Franco Zanello** je bil sacelan na gospostvu Ponoviče okoli leta 1788. Doma je bil v Istri v Pazinu, kjer se je leta 1738 rodil, ter bil tudi posvečen. Izšolal se je v Trstu. Bil je pobožen, ponižen in zgleden duhovnik. Bil je slep na desno oko. **Anton Predorutti** je bil sacelan v Ponovičah do leta 1808, ko je prišel za grajskega duhovnika v Kanderše. Od tam je odšel 1815 za sacelana v Krupo pri Semiču, kjer je umrl 12. novembra 1823.¹⁸¹

Duhovnikov rojenih v župniji Sava ni bilo, razen dveh redovnikov:

P. Ciril Simončič, rojen 1830, na naslovu Log 17, očetu Antonu, ki mu je dal sin redovnik tudi postaviti nagrobni spomenik z napisom: »*PATER CVRILL* svojim očetu Antonu Simončiču staremu 56 let, umrlemu 24. januarja 1847. Naj v miru počiva in pričakuje s svojimi starši in otroci srečnega vstajenja.« Leta 1853 je bil bogoslovec 1. letnika v Ljubljani. Leta 1855 je bil pater frančiškan, torej je imel svojo mašo leta 1854.¹⁸²

Pater Kokalj je imel novo mašo 1865 in izvira iz Berdajsove rodbine. Rojen je bil 12. februarja 1841. Pri krstu je dobil ime Jožef. V frančiškanski red je vstopil ter dobil redovno obleko 24. oktobra 1863. Slovesno obljubo je naredil 5. marca 1865 ter bil posvečen v mašnika dne 13. septembra 1865. Leta 1868 je bil še bogoslovec 4. letnika v Ljubljani, naslednje leto pa že glavni učitelj šole v Kamniku.¹⁸³

¹⁸¹ NŠAL, NŠAL 572 Zapuščina Franca Pokorna, šk. 379

¹⁸² Prav tam

¹⁸³ Prav tam

11. ŽUPNIJSKA INFRASTRUKTURA

11.1 CERKEV

Cerkev sv. Nikolaja na Savi je bila povečana in pozidana pred letom 1735. Leta 1844 se je prizidalo spredaj toliko, kolikor zavzema kor za pevce. Kdaj je bila cerkev zidana, se ne ve; že inventar iz leta 1825 pravi: »Die Zeit der Erbaunng, der Kirche ist unerebbae, da sich hieriber weder eine Urkunde noch Inschrift vorfindet.« Cerkev s pokopališčem in mrtvašnico zavzema površino 8 arov in 42 kvadratnih metrov. Sedaj je dolga 22 m, široka 10 m in obokana z lahkim kamenjem. V prezbiteriju je visoka 7 m, v ladji pa 9 m. Oltarji so bili prenovljeni leta 1888. Delo je opravil Ivan Šubic, podobar iz Škofje Loke. Glavni oltar s kipom sv. Nikolaja je bil izdelan ali pa morda samo prebarvan leta 1766. Na stranskih oltarjih nad sedanjima spovednicama sta na stenah obešeni sliki. Ker v cerkvi med tedanjimi petimi oltarji ni bilo nobenega posvečenega Materi božji, je administrator Anton Jarc leta 1905 napravil namesto oltarja sv. Katarine lesen oltar Matere božje Brezmadežne. Na njem je kip Marije Brezmadežne, narejene iz mavca, visok 125 cm, ob straneh pa kipa sv. Alojzija in sv. Neže, oba lesena in visoka 96 cm. Na nasprotni strani je župnik Koblar namesto oltarja sv. Frančiška dal postaviti oltar Jezusovega Srca, podoben kipu Matere božje, ki ga je naredil Jakob Campidel, oltarni stavbenik v Beljaku. Za ta oltar se je naročil kip Srca Jezusovega iz mavca, visok 125 cm. Poleg stojita kipa sv. Barbare in sv. Jožefa, oba sta lesena in visoka 96 cm. Prvotno je imela cerkev pet oltarjev, sedaj ima samo tri. Dva oltarja, ki sta stala ob levi in desni steni ladje, sta bila v letu 1948 podrta, da se je napravil prostor spovednici. Prej sta bili dve spovednici, ki sta se nahajali ena v zakristiji in ena za oltarjem. Nad spovednico sta dve Mencingerjevi sliki: na levi strani sv. Uršula, na desni strani pa Nedolžni otročiči. V glavnem oltarju stoji lesen kip sv. Nikolaja škofa, visok 160 cm. V glavnem oltarju so še leseni kipi sv. Joahima (130 cm), sv. Petra (150 cm), sv. Antona Padovanskega (130 cm) in sv. Pavla (150 cm). Kip farnega patrona je zakrit z Langusovo podobo sv. Miklavža.¹⁸⁴

V cerkvi se nahajajo še kipi sv. Terezije Velike, sv. Frančiška Asiškega, sv. Frančiška Ksaverija in sv. Janeza Bergmansa.¹⁸⁵

¹⁸⁴ NŠAL, NŠAL 19, popis cerkva 1954, šk. 2

¹⁸⁵ Prav tam

Slike v cerkvi: Nedolžni otročiči, visoka 2, 25 m, široka 1, 25 m, oljnata; sv. Uršule, visoka 2, 25 m, široka 1, 25 m, oljnata; obe Mencingerjeve; sv. Frančišek Serafinski, visok 1, 80 m, širok 1 m, oljnata; sv. Katarina, visoka 1, 80 m, široka 1 m, oljnata; sv. Simona, visoka 76 cm, široka 60 cm, sv. Juda Tadeja, visoka 76 cm, široka 60 cm, obe sliki sta umetniški, slikani na platno Antona Berganta. Kraljica sv. Rožnega venca, visoka 1, 70 m, široka 80 cm.¹⁸⁶

V župnišču se nahajajo še slike sv. Ane, ki je bila prej v kapeli ponoviškega gradu, Smrt in poveličanje sv. Petra in sv. Pavla ter Zadnja večerja, oljnata.¹⁸⁷

L. 1906 se je v prezbitoriju napravil tlak iz cementnih pisanih plošč, v ladji pa že leta 1888 iz črnih in sivih plošč kot dar Katarine Fortunat, le pod korom so še kamnite plošče. Že inventar iz l. 1825 omenja pokopališče in okoli dotrajan zid. Pokopavali so, ko je bila cerkev še podružnica, zato je bilo pokopališče majhno. Pokopališče je bilo l. 1878 zadaj za prezbitorijem razširjeno v širini 4m. Tega leta se je zidala tudi mrtvašnica. Pokopališče je cerkvena lastnina.¹⁸⁸

Leta 1907 se je z eternitom obnovila streha na cerkvi in zvoniku, ostrešje na zvoniku je popolnoma novo, na cerkvi le okrepljeno. Župnik Jožef Kobler je v cerkvi v prezbitoriju iz pisanih cementnih plošč napravil nov tlak, novo svetilko za večno luč, nakupil nove pozlačene svečnike za veliki oltar in oltar Jezusovega Srca ter nov lesteneč, za katerega je od prijatelja iz Amerike dobil prispevek v višini 100 kron. Prenovil je tudi prižnico in veliki oltar. Neugledni zid okoli pokopališča je dal očistiti, na novo ometati in napraviti streho iz betona (1911). Napravil je tudi novi oltar Jezusovega Srca. Ravno pred birmo l. 1911 je za 240 kron naročil novo obhajilno mizo iz cementnega kamenja. Zanesel se je zopet na dobra srca faranov, na pomoč se je obrnil tudi v Ameriko.¹⁸⁹

7. junija 1930 je izplačal župnik kiparju Avgustu Poljšaku iz sv. Duha pri Krškem 4.998 dinarjev za popravilo in preslikanje kipov in križev v cerkvi in na pokopališču ter pozlačenje tabernaklja.¹⁹⁰

Od 5. do 15. julija 1937 je notranjost cerkve z dvema pomočnikoma za 2744 dinarjev dekorativno poslikal sobni slikar Franc Rozina iz Litije. Leta 1937 je dal župnik za 450

¹⁸⁶ NŠAL, NŠAL 19, popis cerkva 1954, šk. 2

¹⁸⁷ Prav tam

¹⁸⁸ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 5

¹⁸⁹ Prav tam, str. 18- 19

¹⁹⁰ Prav tam, str. 92

dinarjev prenoviti tudi nagrobne spomenike treh umrlih župnikov in obe spominski plošči pri obhajilni mizi.¹⁹¹

Župnijska cerkev je ostala po vojni nepoškodovana. Ostal je tudi ves inventar, razen tistega, kar je bilo shranjenega v župnišču, ker je le-ta med vojno pogorel. Leta 1953 so bila urejena okna in streha nad prezbiterijem.¹⁹²

Obnovitev cerkve na Savi (od 13. aprila - 28. aprila 1964)

Prvi je predlog za obnovo leta 1962 sprožil prvi ključar Franc Juvan iz Leš. Na predlog arhitekta za notranjo opremo iz Ljubljane je bilo sklenjeno, naj se savska cerkev v celoti prenovi - znotraj in zunaj. Za izvršitev obnove so ob podpori faranov najeli Komunalno podjetje iz Litije. Podjetje je dalo vsak dan po 4 do 5 delavcev, sprva so bili samo trije. Farani so pomagali po eden vsak dan, potem so jih klicali po potrebi. Razen peska je ves potrební material dobavilo podjetje. Farani so delavcem nudili kosila in domačo pijačo. Najprej je bila prenovljena zunanost, nato še notranost. Takrat so iz cerkve umaknili vse, kar se je dalo, ostalo pa prekrili s papirjem in žakljevino. Preden so bile stvari postavljene nazaj, so bile še strokovno očiščene. Za pomoč pri čiščenju so farani prišli v zelo velikem številu (40) in še 30 za končno čiščenje. 1. maja je bilo vse nared. Takrat je glavni oltar dobil nov prt in antependij z Marijinim monogramom. Izdelala ga je Maška Jeretina, takratna gospodinja v župnišču. Po naročilu Nadškofijskega ordinariata v Ljubljani so bile v cerkvi izvršene nekatere spremembe in izboljšave. Dotrajana električna razsvetljava na oltarju je bila zamenjana z naravnimi svečami. Slovesen zaključek obnove so praznovali na binkošti 17. maja. Ob 10.00 je imel Anton Gornik, dekan in č. kanonik iz Šmartnega, pridigo in slovesno mašo ob asistenci p. Alojzija Kosa (diakon iz Ljubljane) in domačega župnika. Od 5 vasi, ki spadajo pod savsko župnijo, je največ pomagala vas Leše, posebno priznanje pa gre tudi obema ključarjema. Obnova, delo in ves porabljeni material je znašal 244.500 dinarjev.¹⁹³

Konec junija in v začetku julija leta 1968 je bila v cerkvi obnovljena električna napeljava. Pri orglah je bil montiran ventilator z elektromotorjem, ki ga je izdelal orglarski mojster Jenko iz Šentvida nad Ljubljano. Istočasno je bil na koru položen nov smrekov pod (razen pred in pod orglami). Vsi stroški so bili kriti iz prostovoljnih darov vernikov. Vse to delo je vodil kaplan Janez Petek, v veliko pomoč mu je bil zlasti pri

¹⁹¹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 110- 111

¹⁹² NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž župnija Sava, šk. 290

¹⁹³ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 119- 120

električni napeljavi France Dobrun (električar), ki je električarska dela izvedel brezplačno.¹⁹⁴

V letu 1974 so bile v cerkvi izdelane nove klopi.¹⁹⁵ Cerkev je v letu 1990 dobila električno zvonjenje.¹⁹⁶

Leta 1992 se je začelo obnavljati streho župnijske cerkve. Na stolno prigovarjanje, kdaj bodo začeli kaj delati na cerkvi, se je delo začelo. Najprej so razposlali vsem družinam v župniji pismo, v katerem je bilo pojasnjeno, kaj naj bi delali in koliko naj bi vsak, ki ima dohodke, prispeval, da bi se dela dokončala. Tako se je začelo zbirati denar in les. Ko se je del tega že zbral, so nabavili bakreno pločevino za streho na zvoniku. Župnija Šmartno je posodila fasadni oder, sami pa so priskrbeli deske. Lamovšek Jernej je pričel s kleparskimi deli na zvoniku. Tesarska dela je opravil Tone Skobe starejši. Pokazalo se je, da je bilo treba zamenjati precej desk in celoten vrh zvonika. Jabolko so dali pozlatiti. Napraviti je bilo treba tudi nov križ, le-tega sta izdelala Lado Lamovšek in Srečo Tori. Po končanem delu so morali oder podreti. Začelo se je iskanje delavcev za prekritje strehe na cerkvi. Kritino so nabavili v Ankaranu, pripeljal pa jo je Tone Lamovšek. Ker se domačini sami niso odločili, da bi prekrili streho, se je župnik odločil naprositi Franceta Bučarja iz Šmartnega, ki je delo prevzel in tudi dokončal. Celotno delo je stalo 20.000 DEM ali 1.336.687 SIT. Zbrali so 1.185.430 SIT, vendar so leto na koncu kljub vsemu končali brez dolga.¹⁹⁷

Leta 1993 so začeli s pripravo na obnovo zunanosti cerkve. 18. januarja so se pričela dela pri cerkvi. Delo je prevzel obrtnik Franci Trobec s firmo Žlebak. Začeli so postavljati gradbeni oder in nato odstranjevati omet. Domačini so pripeljali pesek, apno in cement. Zidarji so bili na objektu 46 dni. Končna cena je znašala 17.000 DEM. Pleskarska dela je prevzel Franci Zavrl, ki je cerkev petkrat prebelil.¹⁹⁸

Leta 1997 so bili na streho farne cerkve nameščeni snegobrani in bakrena obroba. Ker to ni bilo storjeno že prej, je bilo pozimi 1996/1997 na severni strani zaradi snega, ki je padel s strehe na pokopališče, poškodovanih par spomenikov. Ključarja Savšek Jakob in Skobe Anton sta pripeljala oder za cerkev iz Šmartnega pri Litiji, kjer so ga brezplačno

¹⁹⁴ NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž župnija Sava, šk. 290

¹⁹⁵ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 124

¹⁹⁶ Prav tam, str. 130

¹⁹⁷ Prav tam, str. 131- 132

¹⁹⁸ Prav tam, str. 133

posodili. Oder je bil potreben za montažo snegobranov na cerkvi. Kleparska dela na cerkvi je prevzel mojster iz Ponovič, Lamovšek Jernej, z dvema pomočnikoma. Z delom so začeli v mesecu marcu ter zaključili v aprilu leta 1997. Pred belo nedeljo so bila na cerkvi zaključena kleparska dela.¹⁹⁹

11. 2 ŽUPNIŠČE

Župnišče je bilo prvotno majhno, ozko in pritlično, l. 1836 razširjeno in za nadstropje povišano, l. 1871 zopet prezidano in na koncu dodelan nižji prizidek. Obstoji iz veže, 2 družinskih sob, kuhinje, shrambe za hrano, stare kuhinje (sedaj sušilnica ali shramba za pepel) in male kleti. Zgoraj je župnikovo stanovanje: 3 sobe, 2 manjši in ena velika. Na steni proti cerkvi je mala sobica, l. 1907 predelana iz stare shrambe za jedila. Pod spodnjimi prostori je z lahkim kamenjem tlakovana klet z 2 oddelkoma.²⁰⁰

Leta 1913 se je napravil na župnišču nov strešni stol, a brez kap, ker je bilo zaradi deževja potrebno hišo hitro pokriti, izdelovanje kap pa bi pokrivanje zavleklo. Glavni zid se je sezidal iz opeke. Na podstrešju sta se vzdali na vsako pročelje po 2 novi okni, 2 okni je za lažje prezračevanje naredil kleparski mojster tudi v strehi. Pri župnišču so se napravile popolnoma nove odtočne in strešne cevi. Poleg zidarskega dela je bilo zlasti mizarsko in kleparsko delo v proračunu premalo upoštevano, tudi lesa za mežnarijo je šlo zelo veliko. Delo pri župnišču se je končalo 23. oktobra 1913, pri mežnariji pa 11. novembra 1913. Vsi stroški za obe poslopji, vključno z beljenjem v zakristiji, so znašali 8.353 kron. Južna železnica bi morala plačati še okrog 1.700 kron, ker je vložila priziv zoper naloženi ji prispevek na c. kr. ministrstvo, a do takrat še ni bil rešen. Odpadel je tudi prispevek (okrog 200 kron) pri poslopju, kjer je bilo nastanjeno c. kr. okr. glavarstvo in je postalo erarična posest. Tudi vili Lajevec in Krhlikar nista zaradi prevelikih dolgov, s katerimi sta bili obremenjeni, nič prispevali. Ostanek bi se moral po kolavdaciji z novo naklado pokriti.²⁰¹

Proti koncu 2. svetovne vojne se je naselila v župnišče na Savi nemška vojska, v uporabi je imela tudi Prosvetni dom, ki je bil v neposredni bližini, to je na delu

¹⁹⁹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 137- 138

²⁰⁰ Prav tam, str. 5-6

²⁰¹ Prav tam, str. 37

zemljišča, kjer danes stoji mrliška vežica. Partizanska vojska je okupacijske sile pregnala ter župnišče in Prosvetni dom uničila. Župnišče je bilo na južnem delu pokopališča ob mrliški vežici.²⁰²

Župnišče, porušeno v zadnji vojni, je bilo še vedno v ruševinah. Duhovnik je imel leta 1953 v mežnariji eno sobo, soupravljal je tudi župnijo Polšnik, kjer tudi ni župnišča.²⁰³ V letu 1969 je bilo prenovljeno tudi župnišče (prejšnja mežnarija).²⁰⁴

11. 3 MEŽNARIJA

Cerkvena lastnina je tudi mežnarija, na levi stani hudournika, ki prihaja iz Leš. Svet za mežnarijo in nekaj neobdelanega, z grmičevjem poraščenega prostora, je kupilo cerkveno predstojništvo s kupno pogodbo, dne 28. januarja 1833, od Matije Baša z Leš, l. 1886 pa še novo parcelo od Jerneja in Marije Ocepek, kot vrt za zelenjavo. S slamo krita hiša je obsegala 2 sobi za stanovanje (v obeh sta bili peči, v večji nova), iz kuhinje, shrambe za jedila, v spodnjih prostorih hleva, male temne sobice in drvarnice. Vse je uporabljal cerkvenik - organist kot del letne plače.²⁰⁵

11. septembra 1913 se je začela popravljati mežnarija. Slamnata streha je bila polna lukenj, strešni stol na vzhodni strani gnil in trhel, v podstrešje je ob nalivih voda prinašala zemljo in gramoz, stranišče in prizidek sta bila na pol podrta in zasuta s prstjo, kuhinja tako zanemarjena, da si človek ni upal vanjo vstopiti. Jedilna shramba je bila temna in vlažna, edino okno zastrto s prstjo, vrata in tlak v obeh sobah sta bila trhla in gnila, nekatera okna le za silo zbita skupaj, veža nesnažna in vegasta itd. Tudi vmesni zidovi so bili razpokani, prostori v slabem stanju, zlasti vrata pri hlevu in v sprednjih kletih. Ker ni bilo nobene simetrije med prizidkom in hišo, se je stari prizidek v celoti podrl in na novo pozidal z enim oknom na cesto. Prej so bila tu vrata za spravljanje nastilja. Da se ni več zasipalo, se je prst odgrebla in se je napravil obrambni zid. S tem je prišlo tudi v jedilno shrambo več svetlobe in pridobil se je prostor za malo dvorišče, ki ga prej ni bilo. Ker ni bilo drugod primerne prostora, se je na koncu dvorišča prizidalo stranišče. Vmesni zid med obema sobama se je podrl in naredil nov ožji, da je

²⁰² Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 382

²⁰³ NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž župnija Sava, šk. 290

²⁰⁴ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 121- 123

²⁰⁵ Prav tam, str. 7

bila manjša soba bolj prostorna. Tudi zid pri kuhinji in deloma tudi zunanja stena sta se morala podreti, ker je bilo vse ožgano, v primeru hudega potresa bi se lahko vse zrušilo. Ker tesarski mojster ni hotel popraviti strešnega stola, se je podrl in napravil nov. Kar je bilo še dobrega starega lesa, se je vmes porabil. Zaradi povečanja oken so podrli tudi strop, ker drugače bi nova okna segala previsoko. Stari strop, izdelan iz na pol preklanih smrekovih debel, je bil nad vežo že gnil. Kar je bilo uporabnih debel, so se uporabila za novi strop nad prizidano sobico, ostalo je župnik prodal za novo Ankonovo hišo pri železniški postaji. Stene so toliko zvišali, da so se mogla vzdati nova okna, in ni več obstajala nevarnost zasipanja v podstrešje s severne strani. S tem se je pridobil tudi dovolj visok prostor za Izobraževalno društvo, čakanje ljudi ob nedeljah na popoldansko službo božjo ali v kake druge namene. To je bil tudi vzrok, da se na severni strani ni mogla narediti strešna kapa, temveč le na jugovzhodni. Iz istega vzroka se tudi ni mogel ohraniti leseni pročelni del, bil je že popolnoma trhel. Mežnarija je po besedah kronista postala prav lična in je imela 1 sobo več kakor prej. Vrata so bila vsa nova, prav tako vsi tlaki, štedilnik, strop v hiši in vsa okna, le v kuhinji in shrambi so se vzdala stara okna iz župnišča, ki so bila do tedaj na podstrešju. Napravil se je tudi nov dimnik. Peč se je lahko postavila v spodnjo klet, v malo sobico, če bi bilo na razpolago dovolj denarja, bi se lahko na podstrešju naredili še stanovanjski prostori za organista, spodnji pa preuredili za Izobraževalno društvo.²⁰⁶

Ker je bilo župnišče porušeno med 2. svetovno vojno, so duhovniki živeli v mežnariji. Nazadnje je bila mežnarija preurejena v župnišče, tako da so duhovniki zdaj stalno naseljeni v preurejeni mežnariji.

11. 4 KAPELICE

V župniji sta dve kapelici posvečeni Materi Božji:

- 1) Zajčeva kapelica pri hiši enako imenovanega posestnika, ob poti iz Litije, ob potoku. Sedanji kip Matere Božje je bil slovesno blagoslovljen 20. junija 1886. V tej kapelici, ki jo Zajčevi oskrbujejo in lepšajo, včasih tudi razsvetlujejo, je ob prazniku sv. Rešnjega Telesa drugi evangelij.
- 2) Leška kapelica, last vasi Leše, za katero je Katarina Fortunat, preminula 7. marca 1893, zapustila 500 goldinarjev, da se "iz obresti kupuje olje za Mater Božjo v

²⁰⁶ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 34-36

kapelici". Volilo se je po odbitih stroških v znesku 431 goldinarjev izročilo županu. Hranilno knjžico bi moral po doloabi knezoškofijskega ordinariata hraniti župnik, pa si jo je prilastila sodnija. Oskrbovanje je bilo naloženo trem možem, ki jih vpričo Št. Lampreškega župana volijo Lešani, in katerim sodnija izroča obresti. V tej kapelici Lešani večkrat v maju opravljajo tudi Šmarnice in se vrši blagoslov velikonočnega Jagnjeta. Je v dobrem stanju, le ograja je potrebna popravila.²⁰⁷

Kapelica Matere božje v Lešah (11. junija 1964)

Ko se je na Savi mudil Buder, strokovnjak za restavracijo kipov in podob iz Ljubljane, so ga Lešani prosili, naj pride pogledat kip Matere božje v Leše. Odzval se je vabilu in si delo ogledal. Kip je bil takrat v hiši Antona Pirca, hišna številka 4. Buder je ugotovil, da je kip iz žgane gline, in obljubil, da ga bo »oživil«, se pravi na novo pobarval. To je storil 1. junija 1964. Stroški so se krili iz prispevkov, ki so jih vaščani darovali v pušico v kapelici. Delo, barve in potni stroški so znašali 600 dinarjev.²⁰⁸

7. aprila 1968 je bil blagoslov obnovljene Simončičeve kapelice, ki je bila po drugi svetovni vojni onečaščena in kip Jezusovega srca razbit. V takem stanju je bila več kot 20 let. Za Simončičevo kapelico se je zavzel kaplan Janez Petek.²⁰⁹

Na binkoštno nedeljo, 18. maja 1997, je bila blagoslovljena Zajčeva kapelica na Savi, ki je bila v celoti prenovljena.²¹⁰

V nedeljo, 30. julija 1995, je bil po prvi sveti maši ob 9.00 blagoslov prenovljene Južnikove - Savškove kapelice. Isto nedeljo je bil ob 15.00 blagoslov znamenja - križa v Lešah pri hiši Veronike Zajc.²¹¹

11. 5 ZVONOVI

²⁰⁷ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 7-8

²⁰⁸ Prav tam, str. 120

²⁰⁹ NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž župnija Sava, šk. 290

²¹⁰ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 137

²¹¹ Prav tam, str. 135

Veliki zvon, ki je bil pripeljan iz Celja, in tehta 765 funtov, je stal skupno 524 goldinarjev. Plačan je bil l. 1831. Najstarejši je srednji zvon. Napis na njem se glasi: "Sancto Nikolae ara pro nobis. Anno 1691" Za njim je mali z napisom: »In honorem s. Nikolai. Me fecit Benedictus Hutere Labaci a. 1745.« Veliki zvon ima zgoraj napis: »Georg Steinmetz in Cilli goss mich duch das Fena floss ich 1830.« Ob robu pa:« In honorem s.Nikolai cum magno opere D.D.Pauli Lhuden Administratoris Parochiae in Sava anno 1830.«²¹²

1. junija 1916 je prispel ukaz knezoškofijskega ordinariata z dne 26. maja 1916, št. 2170, da se mora zaradi razpisa c. kr. ministrstva za bogočastje in pouk z dne 20. maja 1916 oddati v vojne namene veliki zvon, dva manjša lahko ostaneta.²¹³ 23. februarja 1917 je prišlo pet vojakov po veliki zvon. Začeli so ga snemati ob 2.00 popoldne in ob pol treh je bil že snet. Naslednji dan ga je odpeljal Janez Tomše na litijski kolodvor, kjer so bili zbrani tudi zvonovi iz župnij Vače in Hotiča ter drugih sosednjih župnij. Za zvon naj bi dala vojska odkupnino po 4 krone za kg.²¹⁴

9. septembra 1918 je odšel župnik na Jesenice po nove jeklene zvonove, a jih od tovarne ni hotel prevzeti, ker sta imela mala zvonova slab glas. Naročil je mojstru, naj ulije nove in te drugam proda. Mojster je ubogal, a je bilo zaradi zaprtega železniškega prometa treba čakati na zvonova do prihodnje pomladi.²¹⁵

7. aprila 1919 je prišel z Jesenic nov veliki zvon in naslednji dan so ga lepo okrašenega pripeljali do zvonika. 14. aprila je zvon v zvonik s pomočjo Lešanov in drugih župljanov obesil tesar Kukovica iz Kresnic. Stroški so znašali 198.25 kron, skupno je znašalo 1940.95 kron. Brez jarma in vijakov tehta 840 kg. Zaradi velikega premera (130 cm) se je morala zvonikova lina spodaj razširiti, da ga je bilo možno spraviti v zvonik. Zvon je prvič zapel ob 3.15 popoldne. V tem trenutku so ga pozdravili strelji iz topičev iz raznih krajev župnije.²¹⁶

25. aprila 1924 se je s kolodvora med pokanjem topičev in zvonjenjem slovesno prepeljal nov mali bronasti zvon. Ravno tako slovesno se je v nedeljo 27. aprila po cerkvenem opraviilu potegnil v zvonik. Pomotoma je bil zvon posvečen že v Št. Vidu

²¹² Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 9

²¹³ Prav tam, str. 55

²¹⁴ Prav tam, str. 61- 62

²¹⁵ Prav tam, str. 68

²¹⁶ Prav tam, str. 71

nad Ljubljano, posvetil ga je Val. Zabret, čeprav je bil za to pooblaščen že domači župnik. Zvon je bil ulit v novi zvonarni v Št. Vidu nad Ljubljano. Tehta 201 kg in poje glas cis. Dobro se ujema z dosedanjim malim bronastim (glas visoki h), ki bo moral služiti odslej kot srednji zvon, čeprav je približno 30 kg lažji od novega. Tovarne so izdelovale v tistem času le težke zvonove, ki jih ni bilo možno spraviti v zvonik. Zato bo treba sčasoma spremeniti tudi veliki jekleni zvon z glasom E v bronasti G, da se bodo zvonovi popolnoma ujemali. Novi zvon je bil posvečen Srcu Jezusovemu in ima 3 reliefe: Srce Jezusovo, Srce Marijino in sv. Jožef. Za novi zvon so darovali: župna cerkev 2.580 kron (ostanek od nove zastave sv. Nikolaja), župnik 2.200 kron, Savčani 11.000 kron, Lešani 17.580 kron, Ložani 9.000 kron, Gradec 14.810 kron (predilnica 8.000 kron), tuji farani 1.880 kron, dve cerkveni darovanji sta dali 8.557 kron, skupaj torej 67.601 kron. Zvon je stal 62.770 kron, drugi stroški so znašali 2.957 kron, skupaj 65.721 kron. Preostalo je še 1.880 kron, ki so se naložile v hranilnico za napravo novega bronastega zvona. Stari bronasti zvon so nameravali dati preliti ali vsaj obnoviti, ker je bil močno obrabljen in tudi okrušen. Graščina v Ponovičah ni za nabavo novega zvona v denarju nič prispevala, vendar pa je njen oskrbnik Ferdo Tomazin (v Šmartnem) podaril savski cerkvi 1 zvon (bronast) od ponoviške graščine v približni teži 60 kg, ki se sedaj tudi nahaja v zvoniku, vendar se njegov glas ne ujema z nobenim drugim zvonom.²¹⁷

11. 6 GOSPODARSKA POSLOPJA

Župnik Martin Molek je postavil novo, praktično in trdno zidano gospodarsko poslopje. Že 21. februarja 1888 je vložil prošnjo za konkurenčno obravnavo. 7. maja 1888 je bil ogled. Les je sam daroval iz gozda. Tovarni sta se po takrat še veljavni postavi oprstili od prispevanja, zato je precejšen delež odpadel na večje posestnike. Vse skupaj je stalo 4.411 kron.²¹⁸

Hlev se je postavil l. 1890 na mestu prejšnjega, ki je stal ob strani med cerkvijo in župniščem ob grabnu, tam, kjer je sedaj vrt in zid ob hudourniku.²¹⁹

Hlev je obstojal iz prostora za 7-8 glav goveje živine, na koncu je bila cementna gnojna jama. Bil je tlakovan, obokan z betonom, zraven listnica, dalje svinjaki, deloma leseni,

²¹⁷ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 81- 82

²¹⁸ Prav tam, str. 14

²¹⁹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji , str. 6

deloma cementni z vzdanim kotlom za kuho. Prej so stali pod pokopališčnim zidom za drvarnico. Zgoraj je bil skedenj, prostor za mrvo in obokana kašča. Streha je bila krita z opeko. Da se je mogel hlev postaviti, se je po kupni pogodbi z dne 7. decembra 1891 dokupil od Marije Kepa kos njive, v površini 2a 91m² za 12 kron, kot podaljšek sadnega vrta, kupljenega po kupni pogodbi z dne 5. februar 1891; skupna površina sadnega vrta z mladim drevjem, ki zdaj meri 18a 34m². K gospodarskim poslopijem sta spadala tudi mala zidana klet za zelenjavo in drvarnica, ki je bila prvotno na tej strani kleti ob poti v cerkev. Ker je zakrivala cerkev, se je postavila na drugo stran kleti in oboje se je l. 1907 pokrilo s starimi škrlji s prejšnje cerkvene strehe. Dalje sta bila še 2 lesena kozolca, oba krita s slamo in v zelo slabem stanju.²²⁰

Do 1. avgusta 1913 je župnik pri nadarbini popravil mali kozolec na vrtu pri župnišču, za katerega je župnik Koblar že dobil dovoljenje pri knezškofovskemu ordinarijatu, da se podre. S slamo je na novo prekril večji kozolec. Slamo so darovali župljani. Popravil je tudi jasli v hlevu in streho na njem. V ta namen je kupil 1000 kosov strešne zarezne opeke.²²¹

13. aprila 1916 so podrli leseno uto na zadnjem vrtu, ker je bila streha popolnoma strohnela in ni več služila svojemu namenu. To uto je postavil župnik Molek in včasih v njej poučeval verouk.²²²

26. maja 1925 sta se popravila oba kozolca na vrtu za vsoto 200 dinarjev in za 120 dinarjev izdelala nova remiza za vozove za hlevom. Stroški so se poravnali iz prodanega nadarbinskega lesa.²²³

V aprilu 1931 se je blizu gnojišča zgradila popolnoma nova vrtna ograja z delnim betonskim zidom. Z betonsko ploščo se je pokrila zid okoli cvetličnega vrta pri čebelnjaku ter popravila streha pri hlevu. Delo je izvršil Anton Maselj s Save 13. Vsa tri dela so vključno s hrano stala 3.223 dinarjev. Stroške je pokrila župna nadarbina z denarjem od prodaje lesa. Prav tako je darovala ves les.²²⁴

Spomladi leta 1972 je bil popravljen nadarbinski hlev.²²⁵

Hlev stoji še danes, vendar ga župnik ne uporablja več. Daje ga v najem.

²²⁰ Prav tam, str. 6-7

²²¹ Prav tam, str. 32

²²² Prav tam, str. 53

²²³ Prav tam, str. 83

²²⁴ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 95

²²⁵ Prav tam, str. 123

11. 7 DRUGI CERKVENI INVENTAR

Leta 1836 je župnik Pavel Čuden zbiral za vrt, cerkveno uro, skedenj in drvarnico. Vrt je stal 50 goldinarjev, ura pa 100 goldinarjev. Ura je bila prvotno v stolnici v Ljubljani, potem 100 let v župni cerkvi v Moravčah in od maja 1837 na Savi. Tri leta pozneje jo je za 39 goldinarjev popravil Jožef Goršek, po domače Maljekar. Pri izpraševanju 1842/1843 je pobiral za križev pot, ki ga je kupil za 54 goldinarjev na Limbarski Gori pri Moravčah, mali banderci sta stali 74 goldinarjev. Križev pot je 15. julija 1860 blagoslovil fr. gvardijan Omejc Kalist iz Ljubljane. Za nove orgle so zbirali leta 1844. 9. junija 1845 je v navzočnosti 22 duhovnikov posvetil cerkev ljubljanski knezoškof Anton Alojz Wolf. Na to spominja spominska plošča v prezbiteriju: «Me ConsecraVIIt VIIIa IVnll AntonIVs eppVs, paroCho ZhVDen. Ipse posnVIIt.»²²⁶

L. 1910 je za 600 kron nabavil nov križev pot, ki ga je 20. marca blagoslovil p. gvardijan Avrelij Knofelj. 189 kron so vložili tudi tuji farani. Domači farani so darovali: Log 71.36 kron, Leše 138 kron in Sava 217 kron. Za Marijino družbo si je s prostovoljnimi prispevki župljanov omislil novo zastavo. Stala je okoli 400 kron. Izdelala jo je Josipina Globelnik z Ljubljane, ki za delo ni nič računala. Blagoslovil jo je 19. marca 1910 šmarski dekan.²²⁷

V l. 1912 se je cerkveni inventar povečal za 1 rabljen harmonij, ki ga je 3. februarja župnik Koblar kupil za 95 kron. Po njegovem naročilu so pri Leopoldu Mattnerju v Langenwangu na Štajerskem za skupno ceno 450 kron kupili tudi 2 žametna (črn in višnjev) plašča.²²⁸

Leta 1917 sta se popravili dve mali banderci. Zanju so ljudje darovali 266,60 kron. Prebelila se je vsa cerkev, zunaj in znotraj, kar je stalo 220 kron. Pozlatili oz. posrebrili so se tega leta tudi križ na velikem oltarju, dve posodici za posvečene hostije in obe posodici za krstno olje in krizmo.²²⁹

5. julija 1940 ob 7.00 zvečer je na Savi prvič zasvetila električna luč, kar se je naznanilo s pokanjem možnarjev. Stroški električne napeljave pri cerkvenih poslopih so bili

²²⁶ Prav tam, str. 9- 10

²²⁷ Prav tam, str. 18

²²⁸ Prav tam, str. 29- 30

²²⁹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 67

sledeči: cerkev 3.606 dinarjev (cevi so bile že vložene l. 1937), Dom 4.404 dinarjev, župnišče 2.428 dinarjev, mežnarija 1.711 dinarjev, skupaj 12.149 dinarjev. Stroške so pokrili: občina je darovala 2.500 dinarjev, Zakrajškova hiša 300, tombola (20. oktobra) 3.588 in nadarbina 5.761 dinarjev.²³⁰

Slika Sv. Katarine iz farne cerkve je bila leta 1995 odpeljana na restavracijo in je trenutno z dovoljenjem ordinariata v Narodni galeriji v Ljubljani.²³¹

11. 8 DOM SV. NIKOLAJA

18. avgusta 1938 je savski župnik blagoslovil vogelni kamen za Dom sv. Nikolaja, ki naj bi bil odtelj z vsem inventarjem last župne cerkve na Savi. Zidarsko delo je opravil zidarski mojster z Mirne Franc Krištof, delovodja pa je bil Jožef Ovník s Primskovega. Tesarska in mizarska dela je prevzel Anton Božjak z D. Loga, v sodelovanju s Karlom Berlotom, železniškim kretnikom na Savi. Les je darovala župna nadarbina s Kosovne, okrog 10 m so dali tudi Lešani. Prav posebno so se pri delu odlikovali otroci iz Marijinega vrtca. Ko so zidarji postavili smrečico s slovenskimi trakovi na vrh zida, so jo Sokoli ponoči vrgli v bližnji jarek. Na njeno mesto je prišla druga, še lepša, katere pa se ni nihče več dotaknil. Cela stavba je bila dokončana 6. novembra in je stala okrog 33.000 dinarjev. Cerkev je darovala v denarju 5.742 dinarjev, župna nadarbina 1.100 dinarjev, Čebelica 1.257 dinarjev in ostalo drugi dobrotniki. V šmartinski Hranilnici in posojevalnici so najeli posojilo 10.000 dinarjev z 6% obrestmi v treh letih. Za poroka sta se podpisala cerkvena ključarja Jožef Čebela in Martin Dernovšek.²³²

Prosvetni dom je bil med 2. svetovno vojno uničen in ga po vojni niso obnovili.

12. MAŠNE USTANOVE

Njihov namen je trajno darovanje maš v določenih dneh leta, večinoma za dušni blagor rajnikov. Temu so bili namenjeni tudi aniverzariji, redkeje drugi obredi. Mašne ustanove tvorijo bodisi pravni naslov za samostojne beneficije, kar naj bi bilo precej

²³⁰ Prav tam, str. 116

²³¹ Prav tam, str. 135

²³² Prav tam, str. 113- 114

pogosto v južnih alpskih deželah, vendar ta tip pri nas zaradi premoženjske zahtevnosti ni bil posebno razširjen. Lahko pa se ustanovijo pri že obstoječih beneficijah za povečanje njihovih prihodkov. Donose mašnih ustanov, ki so bili utemeljeni z nekim določenim kapitalom, so morali koristniki (večinoma župniki) od jožefinske dobe naprej do Zakona o kongruui, z dne 19. septembra 1989, vštovati v kongruo. Vendar so temu državnemu predpisu, najbrž pod vplivom duhovnikov, nasprotovali ustanovniki, še bolj pa seveda »izvajalci«. Mašne ustanove so bile najbolj razširjena vrsta duhovnih ustanov pri nas.²³³

Najpogostejše so bile mašne ustanove za dušo ustanovnika, njegovega zakonskega druga in njegovih sorodnikov. Število maš je zelo nihalo v odvisnosti od ustanovnega kapitala. Zelo redek primer je bilo branje maš vsak dan v letu. Ne prav redki so bili rodbinski beneficiji, kjer so beneficiati brali nekaj maš na teden. Pri manjših kapitalih so brali npr. po eno ali dve maši vsake kvatre, po nekaj maš na leto. Pri manj premožnih ustanovnikih so bile predpisane večinoma le maše, včasih tudi zadušnice, bolj redko še kaki drugi preprostejši obredi.²³⁴

Mašne ustanove v župniji Sava pri Litiji:

Leta 1866 sta Pavel Prašnikar in Jurij Zupan pri farni cerkvi utemeljila mašno ustanovo za 2 večni maši, za vsakega po eno. Ustanova je bila pokrita s 5% transfertno obligacijo, z dne 31. decembra, 18 na 12, za 39 fl 17 kr, ki se je glasila na Lavranta Szegai, cedirana za to mašno ustanovo, ter s 5% vinkulirano nacionalno posojilno obligacijo, z dne 1. januarja 1855, za 50 fl konvencionalne veljave. Akceptacijska listina je bila izstavljena 30. avgusta 1866, ordinariatska konfirmacija pa 14. septembra 1866. Na opredeljena dneva sta bili odobreni dve maši. Letne obresti so bile 3 fl 65 kr. Mašnik je dobil 2 fl 10 kr, mežnar 22 kr in cerkev 1 fl 33 kr.²³⁵

Leta 1907 so pri gornji farni cerkvi obstajale doslej še nepotrjene mašne ustanove:

- I. Franca in Veronike Zevell, 1 maša 2. aprila. Ustanovni kapital 120 kron (60 fl), naložen v Kranjski hranilnici
- II. Marije in Neže Smrekar, 1 maša 22. januarja
- III. Antona, Apolonije in Marije Peterlin, 1 maša 10. marca
- IV. Katarine Fortunat, 2 maši 12. marca in 11. decembra

²³³ Maček: Mašne in svetne ustanove na Kranjskem 1863 do 1891, str. 43

²³⁴ Prav tam, str. 46

²³⁵ Prav tam, str. 417

- V. Mihaela Prašnikarja, 1 maša 7. aprila
- VI. Lavrencija Fortunata, 2 maši 2. julija in 16. decembra
- VII. Jurija in Marijane Kokalj, 1 maša 26. julija
- VIII. Franca Berberja, 1 maša 3. decembra
- IX. Uršule Švab, 1 maša 4. decembra
- X. Matije Firma, 1 maša 10. decembra
- XI. Apolonije Peterlin, 1 maša 17. decembra
- XII. Martina Prašnikarja, 1 maša 18. decembra

Ustanove od II. do XII. imajo kritje v glavnici 1.560 kron (780 fl), naloženi v isti hranilnici. Akceptacijska listina je bila izstavljena 27. januarja 1907, ordinariatska konfirmacija pa 1. septembra 1907. Mašni štipendij se nikakor ni smel vračunati v duhovnikovo kongruo. Odobrenih je bilo 14 maš. Letne obresti so bile 33 fl 60 kr. Župnik je dobil za maše 21 fl, mežnar 3 fl 50 kr in cerkev 9 fl 10 kr.²³⁶

V letih 1909 in 1910 je Lucija Simončič s Spodnjega Loga pri gornji farni cerkvi utemeljila mašno ustanovo za 1 tiho mašo na letno ustanovnico in njenega rajnega moža Jakoba Simončiča. Glavnica 200 kron (100 fl) je bila naložena v Mestni hranilnici v Ljubljani. Akceptacijska listina je bila izstavljena 17. avgusta 1909, ordinariatska konfirmacija pa 18. julija 1910. Mašni štipendij se nikakor ne sme vračunavati v duhovnikovo kongruo. Odobrena je bila 1 maša. Letne obresti so bile 4 fl. Mašnik je dobil 2 fl, mežnar 50 kr in cerkev 1 fl 50 kr.²³⁷

V letih 1916 do 1918 je rajni župnik Jožef Kobler oporočno utemeljil pri gornji farni cerkvi mašno ustanovo z glavnico 400 kron (200 fl), pokrito z obligacijo 4. vojnega posojila, z dne 1. junija 1917, za 3 maše. Akceptacijska listina je bila izstavljena 15. decembra 1916, ordinariatska konformacija pa 18. februarja 1918. Mašni štipendij se nikakor ni smel vračunati v duhovnikovo kongruo. Letne obresti so bile 8 fl. Mašnik je dobil 5 fl, organist in mežnar 1 fl 50 kron, ministranta 50 kron in cerkev 1 fl.²³⁸

Stanje ustanovnih maš leta 1912

1) Mašnih ustanov je bilo 21, ustanovne glavnice so znašale 2.930 kron, obresti 119 kron. Župnik je dobil 70 kron, drugo cerkev in cerkvenik. 24 maš je moral župnik

²³⁶ Maček: Mašne in svetne ustanove na Kranjskem 1892 do 1960, str. 362- 363

²³⁷ Prav tam, str. 363

²³⁸ Maček: Mašne in svetne ustanove na Kranjskem 1892 do 1960, str. 363

opraviti brezplačno za nadarbino, 12 za ustanovitelje, ki so se plačali iz obresti ustanovne glavnice: obligacija z dne 1. februarja 1870, št. 27686, za 11.838,32 kron.

2) Lastne ubožne ustanove Sava ni imela nobene, temveč je bila kot podružnica ubožnega zaklada na Vačah in dobivala obresti iz ustanov pokojnega župnika Jakoba Zupančiča in na Vačah rojenega Matevža Ravnikarja, škofa Tržaškega. Upravitelj teh ustanov je bil nadžupnik Vaški, ki je pošiljal polletne obresti v znesku 36 kron; ki so se pred božičem in pred veliko nočjo v prisotnosti obeh ključarjev razdelile ubogim. Če je nadžupnik Vaški zahteval, mu je župnik Savski moral izročiti izkaz razdeljenih darov iz imenovanih obresti.²³⁹

Župnijski urad Sava pri Litiji, dne 22. decembra 1959

Župnijska cerkev sv. Nikolaja na Savi pri Litiji je imela naslov nadarbinskega posestva nekoč 24 ustanovnih maš. Agrarna reforma je nadarbinskemu posestvu s skupno površino 17.3473 ha odvzela 7.8742 ha. V zvezi s tem je pokojni župnijski upravitelj Stanislav Šinkovec 27. oktobra 1947 zaprosil visoki naslov za novo ureditev te obveznosti. Zato jo je 18. februarja 1950 začel reševati. Iz dopisovanja med župnijskim upraviteljem Šikovcem in Škofijskim ordinariatom je razvidno, da prvi ni imel jasne slike o teh mašah. Zato tudi škofijski ordinariat ni mogel prav presoditi te zadeve. Prvo napako je zagrešil s tem, da je zmotno navajal število maš z 22, čeprav se da iz Knjige ustanovnih maš s popolno gotovostjo povzeti, da jih je bilo 24. Šele pozneje je spoznal svojo zmotno in jo popravil. Motilo ga je tudi vprašanje, katera ustanovna maša ima za podlago to ali ono parcelo. Namesto da bi pogledal v omenjeno Knjigo, je poizvedoval pri ljudeh, pri katerih seveda ni mogel nič izvedeti. V Knjigi ustanovnih maš je zapisano, da je podlaga ustanovnih maš nadarbinsko posestvo. Da je temu res tako in da ni ta ali ona maša vezana na določeno parcelo, sledi že iz načina, kako je bilo pridobljeno to posestvo. Pri tem se opiramo na Kroniko župnije Sava pri Litiji, ker drugih pisnih virov ni več.²⁴⁰

Župnijska nadarbina je sestavljena iz dveh teritorialno ločenih delov: Mlinarjevne in Kosovne. Župnik Pavel Čuden je Mlinarjevno kupil 26. marca 1851 za 1.200 goldinarjev od grofa Julija Klebelsberga s ponoviškega gradu. Prvotno je obsegala 14 parcel. Pozneje je ponoviški graščak Moric Ehrenreich za 600 goldinarjev odkupil 5

²³⁹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 8

²⁴⁰ NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž župnija Sava, šk. 290

parcel spet nazaj. Do agrarne reforme je ostalo še 9 parcel v nadarbinski lasti. Drugi del, Kosovno, je župnik Pavel Čuden kupil 22. februarja 1863 za 140 goldinarjev od Mihaela Prebila. Denar za kupnino obeh posestev je dal deloma župnik Pavel Čuden sam iz svojega, deloma pa je vzel iz ustanovne glavnice, ki so jo pri ustanovitvi župnije v znesku 9.850 goldinarjev 30. aprila 1809 položili Janez Pavlinčič in tovariši. Zato je župnik Pavel Čuden najbrž določil, da mora nadarbinar opraviti letno 24 maš. Listine o teh ustanovnih mašah ni, opirati se je mogoče samo na Knjigo ustanovnih maš, ki jo je gotovo na osnovi starih predlog sestavil župnik Josip Koblar leta 1906.²⁴¹

Škofijski ordinariat je na podlagi podatkov, ki mu jih je posredoval župnijski upravitelj Stanislav Šinkavec, dne 1. decembra 1950, pod št. 3283, odločil, da se obveznost zmanjša na 14 maš.²⁴²

Po tehtnem preudarku je bilo odločeno, da je nadškofijskemu ordinariatu predložena vsa zadeva v ponovni premislek. Omenjeno je bilo, da je bilo nadarbinskega posestva nekoč 17.3473 ha, po agrarni reformi je bilo odvzeto 7.8742 ha. Če to preračunamo v odstotke, je ostalo okoli 55%. Na podlagi površinskega stanja bi število 14 maš sicer ustrezalo, toda v poštev je treba vzeti tudi kakovost zemlje. Leta 1910 so bile v inventarju našete posamezne nadarbinske parcele, njihove površine in tudi čisti donos. Ta je izračunan za vse parcele 125.08 kron, za parcele, odvzete po agrarni reformi, pa 91.84 kron. Preostale parcele so dajale torej 33.22 kron. Iz tega izhaja, da je bilo odvzeto 73.42% vse zemlje. Če to preračunamo glede na 24 maš, bi prišlo na odvzeto posest 17, 62 maše, na ohranjeno posest pa 6,38.²⁴³

Na prošnjo z dne 22. decembra 1959, št. 150, je ordinariat s posebno vlogo prosil za redukcijo ustanovnih maš. Sveta koncilna kongregacija je s reskriptom dne 6. februarja 1960, št. 49345/D, ljubljanskemu škofu dala pravico, da zaradi zmanjšanja dohodkov in ustanovnih zemljišč skrči število ustanovnih maš od 24 na 6, in to na dobo pet let. S tem so se torej te maše skrčile na obveznost šest maš na leto.²⁴⁴

13. ŽUPNIJA SAVA PRI LITJI OD LETA 1912 DO 1997

²⁴¹ Prav tam

²⁴² Prav tam

²⁴³ Prav tam

²⁴⁴ NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž župnija Sava, šk. 290

Glede na podatke, ki sem jih uspela dobiti, bom predvsem opisala dogajanje v župniji od začetka do konca 20. stoletja. Obdobje med leti 1940 in 1950 je zaradi pomanjkanja podatkov zelo skromno obravnavano. Razlog za to je v tedanjem političnem režimu.

13.1 UPRAVNE IN PASTORALNE DEJAVNOSTI V ŽUPNIJI SAVA OD LETA 1912 DO PRVE SVETOVNE VOJNE

23. marca 1912 je umrl župnik Jožef Kobler, zaradi pljučnice in bil 26. marca slovesno pokopan. Ustanovil je Izobraževalno društvo, ki ga je c. kr. deželna vlada potrdila 21. oktobra 1911.²⁴⁵

26. marca 1912 je bil imenovan za upravitelja šmartinski beneficij Janko Pogačar. Pri poučevanju pouka v šoli mu je deloma pomagal organist cerkvenik Jakob Ernest. 28. julija je bila slovesna nova maša in umeščanje novega župnika. Slavnostni govornik v cerkvi je bil šmarski dekan Matej Rihar. Iz vseh sosednih župnij se je zbralo veliko ljudi, saj na Savi ni bilo nove svete maše, odkar jo je leta 1865 opravil še živeči frančiškan o. Rajnerij Kokalj.²⁴⁶

Ker je predhodnik zdajšnjega župnika vse cerkveno zemljišče oddal v najem, se je bilo nasledniku težavno oskrbeti s potrebnimi živili. Deloma jih je dobil pri sosedih, deloma kupil v Vodicach.²⁴⁷

1., 2. in 3. septembra 1912 se je v cerkvi v spomin slavnostnega mednarodnega evharističnega shoda na Dunaju opravljala tridnevnic. Veliko župljanov je bilo pri svetem obhajilu. Shoda na Dunaju so se kot zastopniki župnije udeležili gospa Marija Berdajs, poštarica na Savi, Josip Čebela, posestnik v Lešah in cerkveni ključar Jakob Savšek, posestnik na Savi. 13. septembra 1912 se je izvolil nov odbor Izobraževalnega društva z novim župnikom kot predsednikom.²⁴⁸

Kakor že v letu 1912 je župnik tudi v l. 1913 po možnosti opravljal ob sredah ali četrtek sveto mašo v Litiji in imel ob sredah zvečer v litijskem Izobraževalnem društvu predavanja versko-socialnega značaja, tako da je spoznal župljane tudi v Gradcu, zlasti

²⁴⁵ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 27

²⁴⁶ Prav tam, str. 27- 28

²⁴⁷ Prav tam, str. 28- 29

²⁴⁸ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 29

delavstvo iz predilnice in topilnice. Ob takih priložnostih je v litijski cerkvi tudi spovedoval.²⁴⁹

21. marca 1913 se je pokojnemu župniku Koblarju postavil nagrobni spomenik iz norveškega labradorja. Stal je 253.35 kron. Stroške zanj je plačal bivši upravitelj Janko Pogačar z denarjem, ki ga je c. kr. sodišče litijsko pri zapuščinski razpravi dovolilo v postavki "pogrebni stroški" (400 kron), nekaj se je dobilo tudi iz naslova "najemnina za zemljišče" za l. 1912/1913.²⁵⁰

28. maja 1913 je bila dekanijska vizitacija in nadzorovanje dekliške Marijine družbe, ki je imela ta dan skupno sv. obhajilo z nagovorom dekana Mateja Riharja. 22. junija 1913 je odšel organist Jakob Ernst v novo službo v Toplice na Dolenjskem. Iz službe je bil odpuščen zaradi tatvin cerkvenega denarja. Od tega dne do 1. oktobra ni bilo nobenega organista na Savi, v cerkvi se je le pelo, cerkveniško službo pa je opravljal upokojen železničarski čuvaj Urban Lukač.²⁵¹ 20. julija 1913 se je sprejelo v Marijin vrtec 15 dečkov in 20 deklic.²⁵²

1. oktobra 1913 je prišel z novo družino organist-cerkevnik Andrej Mrak iz Begunj pri Cerknici. Ker mežnarija še ni bila popravljena, je predsednik krajevnega šolskega sveta Josip Čebela dovolil, da sme stanovati v šoli, ker je učiteljica-suplentinja Minka Tramte raje stanovala na pošti kot na šoli. A le-ta je bila proti temu, da bi organist stanoval v šoli. Nazadnje je le odklenila kuhinjo in malo sobico, da se je organist lahko vselil. Potem je od krajevnega šolskega sveta zahtevala odškodnino, ki se je po dolgem prerekanju izplačala v znesku 66 kron za čas od 1. oktobra do 1. februarja 1914, ko se je družina preselila v preurejeno in za silo posušeno mežnarijo.²⁴²

V župniji ni bilo leta 1914, če izvzamemo Čebelico, nobene kmetijsko-gospodarske organizacije. Hranilnice in posojilnice ni kazalo ustanoviti, ker bi bilo preveč posojil in premalo vlog. Mlekarne tudi ni bilo mogoče ustanoviti, ker je bila živinoreja zaradi pomanjkanja sena na nizki stopnji in mleka še za lastne potrebe ni bilo dovolj. Ni preostalo drugega kot ustanovitev Kmetijske podružnice. Ker ni bilo pričakovati, da bi se na Savi vpisalo dovolj članov, je župnik sporazumno z župnijskim upraviteljem Josipom Cudermanom ustanovil skupno podružnico Kmetijske družbe v Ljubljani za Savo in Št. Lambert. Ustanovni shod je bil 22. februarja 1914 v savski šoli. Predavanje

²⁴⁹ Prav tam, str. 30

²⁵⁰ Prav tam, str. 30- 31

²⁵¹ Prav tam, str. 31- 32

²⁵² Prav tam, str. 33

o živinoreji je imel ta dan državni živinorejski nadzornik Jakob Legvart. V odbor sta bila izvoljena oba duhovnika, župnik Savski za načelnika. Prvo leto se je podružnica največ ukvarjala z nakupom umetnih gnojil.²⁵³

13.2 1. SVETOVNA VOJNA

25. julija 1914 so se pretrgale diplomatske zveze med Srbijo in Avstro-Ogrsko 26. julija je izšel Slovenec v posebni izdaji z debelo tiskanim naslovom v uvodniku: Vojska. 27. julija so bili že povsod nalepljeni mobilizacijski letaki. Cel dan so po savski dolini vozili vlaki vojake v Ljubljano in iz Ljubljane. Peli so in pozdravljali, ljudje so jim mahali z robci. 28. julija se je formalno napovedala vojna Srbiji.²⁵⁴

V tem času so odšle iz župnije skoraj vse družine italijanskih delavcev na cirkularni žagi in iz gozdnih ogljarskih barak. Očitno so že vedeli, da bo tudi Italija napovedala vojno. Omeniti je treba tudi grofico de Gaasquet v ponoviški graščini, ki je poslala v vojsko svoje zaposlene: v nemško enega oskrbnika, v avstroogrsko enega hlapca, v angleško enega šoferja, v francosko enega kuharja, ki pa se je zaradi zaprte meje vrnil in se je na prošnjo z ženo vrnil nazaj v graščino.²⁵⁵

27. septembra se je za župnijo ustanovilo Pomožno društvo za preživljanje družin rezervistov. **Z načelnikom župnikom, ki je delal prošnje za denarno podporo ženam, otrokom, bližnjim sorodnikom, ki so brez zaslužka in ogroženi v eksistenci.** Meseca oktobra so prišli prvi vojaški ranjenci v ponoviško graščino, kjer je grofica opremila 3. nadstropje kot vojaško bolnico, odvisno od podružnice Rdečega križa v Litiji, ki je imel tudi nekaj časa v Litiji vojaško bolnico v poslopju osnovne šole. Do 25. oktobra je izdelalo sedem deklet 30 kosov zimskih vojaških oblek (rokavice, nogavice, itd.), ki so jih poslali vojaški upravi. Zraven se je poslalo tudi čez 100 kg svežega sadja za ljubljansko vojaško bolnico. Ljudje so kljub opozorilom premalo varčevali z živili, ker so upali, da bo do novega leta vojna končana.²⁵⁶

Leto 1915

²⁵³ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 39

²⁵⁴ Prav tam, str. 41

²⁵⁵ Prav tam, str. 42- 43

²⁵⁶ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 43- 44

Z odločbo dne 27. aprila, št. 1627, je knezoškofijski ordinariat po odhodu upravnika Ivana Lovšina na župnijo Planina pri Rakeku poimenoval savskega župnika za administratorja za župnijo Sv. Gora. Služba je trajala od 1. maja do 1. oktobra oz. do nastopa novega župnika Ivana Borštnarja. 21. maja je nastopil službo grajskega kaplana v Ponovičah Josip Vidmar, upokojeni vikar iz Kanala na Goriškem. Zaradi vojaških priprav je moral prepustiti lastno, ravnokar sezidano hišo z vinogradom, in bežati na Kranjsko. Tu je ostal le do 15. avgusta, ker mu služba ni ugajala, zlasti zaradi objestnosti neke protestantske služkinje.²⁵⁷

V tem času je prišel ukaz, da mora imeti vsak potnik, ki gre peš ali se vozi z železnico ali s kakšnim drugim vozilom v drugo občino, posebno legitimacijo od županstva, kjer je potrjena istovetnost osebe in moralna poštenost potnika. Ker sega župnija Sava tudi izven občine, bi moral imeti po tem ukazu župnik dovoljenje, da bi smel obiskati svoje ovčice v Lešah ali v Gradcu pri Litiji. Lešani bi pa tudi morali z legitimacijo v žepu hoditi na Savo k maši. Za potovanje iz okrožnega glavarstva je dajalo legitimacije okrožno glavarstvo v Litiji. Vendar se ta ukaz glede potovanja iz občine v občino ni strogo izvajal, pač pa je okrožno glavarstvo vsakega kaznovalo z malo globo, kdor se je z železnico vozil brez legitimacije. Z goriškega bojišča so vozili vojake. Skoraj vsi so bili zaradi razstreljenega kamenja ranjeni v glavo ali zgornji del telesa. 15. oktobra se je spet začela šola, pol meseca prej kot v letu 1914.²⁵⁸

Vojna je revne ljudi naučila, da so se ob pravem času pri posestnikih skrivaj preskrbeli s hrano, obenem pa so imeli tudi državne krušne oz. močne karte, tako da jim ni bilo treba stradati. Pregledovanje zalog žita in krompirja se je izvajalo 15. oktobra in 2. decembra, tega dne tudi z orožniško pomočjo. Kdor je imel odveč, je moral prodati komisionarju po najvišji državni ceni in pripeljati na savski kolodvor. Hrana za vojsko se je vozila na litijski kolodvor.²⁵⁹

Leto 1916

5. februarja 1916 je knezoškofijski ordinariat z dovoljenjem št. 470 dal župniku pravico birmovanja, ker je v Št. Lambertu močno zbolel upravitelj Josip Cuderman. Ker je po hribih zapadlo več snega in je bilo zaradi bolnikov in mrtvih precej opravila, je vsako

²⁵⁷ Prav tam, str. 47

²⁵⁸ Prav tam, str. 48

²⁵⁹ Prav tam, str. 51

drugo nedeljo prevzel cerkvena opravila v Št. Lambertu svetogorski župnik Ivan Borštnar, kar je trajalo do 19. marca.²⁶⁰

28. februarja se je pisмено poslovil vodja okrajnega glavarstva Pavel Svetec zaradi odhoda v novo službo v Krškem. Ljudstvo je za njim žalovalo, ker je v vojnem času in tudi prej večkrat dokazal, da ima dobro srce za ljudstvo. Tudi duhovnikom je šel na roke. Dne 10. marca je poslal knezoškofijski ordinariat dovoljenje kongregacije, št. 991, da se sme v kapeli v Ponovičah shranjevati Sveto rešnje telo pod pogoji: dokler tam bivajo bolni vojaki, da se vsaj enkrat na teden tam mašuje, da se skrbno shranjuje ključ od tabernakelja, da se skrbno pazi na večno luč. Grofica je kupila od lj. pasarja H. Zadnikarja ciborij in malo monoštranco.²⁶¹

To pomlad so se vpeljale sladkorne nakaznice, kar je kmečko prebivalstvo zapeljalo, da so vsak mesec porabili veliko več sladkorja kot prej v mirnih časih. Za prekuhanje sadja so se dobivale posebne karte, a je moral vsak prosilec izročiti županu pisno prisego, da nima na zalogi preveč sladkorja. V tem času je prišel sapirski oddelek št. 2 v predilnico in jo preuredil v tovarno municije, kjer naj bi se izdelovale bombe za metalce min. Pod gozdom blizu predilniške vile se je naredila najprej ena in potem še druga baraka, kjer so se bombe hranile. Nato so jih, večinoma ruski vojni ujetniki, odpeljali s konjsko tirno železnico v gozdne shrambe v vaški župniji.²⁶²

16. junija je krajevna deželna vlada, obveščena od ministrstva za notranje zadeve, dovolila, št. 19288, da se sme izjemoma napraviti mapa nadarbinskih parcel pod pogojem, da se mapne kopije rabijo zaupno in se med vojno ne zlorabijo v katerekoli namene. Med vojno je bilo namreč prepovedano delati obrise ali fotografije raznih pokrajin, ker bi jih lahko kdo rabil v vohunske namene. 6. avgusta je padla Gorica. Nekateri v Litiji in Ljubljani so že spravljali svoje pohištvo, da bi odšli na Štajersko. Vlaki so neprestano vozili begunce iz okolice Goriškega in s Krasa. Župnik je tolažil ljudi, da za Kranjce ne bo nič hudega.

9. avgusta je župnik odgovarjal na vprašanja okrajnega glavarstva, z dne 26. julija, št. 19309, glede katastra vojaških grobov, da se je določil na pokopališču poseben prostor za vojaške grobove, ki bodo imeli spomenik s tekočo številko. Za en tak grob naj bi skrbel župnik, če bo grobov več, bo skrb zanje prevzela občina. 27. avgusta je župnik

²⁶⁰ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pori Litiji, str. 52

²⁶¹ Prav tam, str. 52- 53

²⁶² Prav tam, str. 53- 54

oznanil v imenu vojaške oblasti, naj se pohiti s poljskimi deli in s košnjo otave. Kot nadzornik za taka dela je bil v Litiji nastavljen poseben častnik - stotnik. Povabil je tudi mlajše ljudi, naj hodijo plest vojaške koše, ki so se uporabljali namesto vreč za pesek v frontni obrambi. Oglasilo se je 18 fantov in deklet, a so zaradi premajhnega plačila delo večinoma kmalu opustili. Delali so v nalašč za ta namen narejeni baraki v gozdu, blizu barak za polnjenje min, jeseni pa so se preselili v Sokolski dom v Litiji. Moralno stanje teh delavcev, ki so prišli od vseh vetrov, je bilo precej žalostno. Vojaška oblast se za to ni zmenila.²⁶³

Konec avgusta so se v Ponovičah št. 2 in 13 (na Mačkovini) začeli naseljevati prvi begunci z goriškega Krasa. Nekaj jih je pripeljalo seboj tudi nekaj goveje živine, vsi pa so imeli seboj več ali manj žita in tudi vina, ki so ga menjavali za živila. Največ se jih je naselilo septembra, tako da ni bilo v celi župniji nobenega praznega stanovanja. Ker na Savo ni bilo mogoče dobiti organista, in je cerkvenik imel svoje stanovanje, sta se tudi v mežnariji naselili dve begunski družini iz Gradišča pri Renčah. Vseh beguncev od Ponovič do Save je bilo 70. Savska šola se je napolnila, saj je vanjo vstopilo 17 begunskih otrok. 21. septembra je ob 9.00 zvečer umrl cesar Franc Jožef I. Takoj je nastopil novi cesar Karel I.²⁶⁴

Leto 1917

Tudi to leto se je začelo v vojni, ki ni postala samo evropska, temveč svetovna zaradi napovedi Američanov in azijskih držav. Z novim letom so začeli nositi coklje, ker se je obutev zelo podražila. Februarja so se pričakovali hudi boji na soški fronti. A hudih bojev zaradi mraza in obilnega snega ni bilo. Dne 9. februarja je bilo -21 stopinj Celzija. Zaradi pomanjkanja kuriva se je šolski obisk dvakrat za več dni prekinil. Revni ljudje so poleg tega morali ta mesec biti še brez moke in tudi še naslednjega. Na karte se ni nič dobilo, ker je železnica zaradi hude zime morala voziti večinoma le premog in drva. Manjkalo je tudi petroleja. Nekatere hiše so bile brez njega celo zimo in so si svetili le s svečami, če so jih v trgovinah sploh dobili. Rudarji iz Zagorja in Trbovelj so po Savi in vseh bližnjih župnijah menjavali petrolej in kavo za žito in moko. Skrivaj so že od jeseni 1916 in celo zimo 1917 veliko moke, pšena in ječmena znesli iz savskega mlina v Zagorje in Trbovlje. Če jih je zalotil orožnik na kolodvoru, jim je vse vzel.²⁶⁵

²⁶³ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 56- 58

²⁶⁴ Prav tam, str. 58- 60

²⁶⁵ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 61- 63

V mesecu aprilu in maju so revnejši sloji prebivalcev in železničarji dobivali meso po nižani ceni. Meso se je rezalo v Gradcu v topilniškem poslopu. Meseca septembra in oktobra so na soško fronto (Kobarid) vozili po savski dolini veliki vojaški transporti Nemcev in Avstrijcev. Savčani so vojakom prodajali sadje in grozdje. 18. oktobra je umrl v Ponovičah št. 2 ogrski vojak Janus Balars in bil cerkveno pokopan na Savi. V Ponovičah in na Savi so bili nastanjeni delavski vojaški oddelki, ki so kosili nastilj v graščinskih gozdovih in po savski dolini pasli onemogle vojaške konje.²⁶⁶

5. novembra so z zahvalno sveto mašo praznovali dan zmage pri Kobaridu in osvoboditev Gorice. Vse ljudstvo je bilo navdušeno, zlasti pa goriški begunci, ki so upali, da se bodo kmalu vrnili domov.²⁶⁷

Leto 1918

Meseca septembra in oktobra je v celi župniji hudo razsajala gripa. Župnik je moral biti noč in dan na poti zaradi obiskovanja bolnikov. Za to boleznijo je umrlo 21 oseb, med njimi ena ženska, poročena komaj pred enim tednom in en moč, poročen pred 14 dnevi. Podlegli so najkrepkejši mladeniči in dekleta. Źalost in strah pred smrtjo sta ljudi precej streznila, zato se niso preveč vdajali razuzdanostim zaradi veselja ob končani vojni in ob novi državi Jugoslaviji. 1. novembra, na praznik Vseh svetnikov, se je raznesla novica o končani vojni, in cel teden se je slišalo pokanje pušk, iz katerih so v znamenje veselja streljali vojaki. 5. novembra se je na litijskem kolodvoru smrtno ponesrečil mlad vojak, vozeč se na stroju, ker drugje ni bilo prostora. V nahrbtniku je imel precej kg najfinejše bele moke. Ker se ni mogla ugotoviti identiteta, je bil na Savi necerkveno pokopan.²⁶⁸

13. 3 VIZITACIJE

Pod pastoralne vizitacije razumemo obiske pristojnih oseb, kot občasni nadzor nad mesti, ustanovami in osebami podložnimi cerkveni oblasti. Glede na to, kdo opravlja te vizitacije, razlikujemo apostolske, škofovske, arhidiakonske in redovniške vizitacije.

²⁶⁶ Prav tam, str. 64- 66

²⁶⁷ Prav tam, str. 66- 67

²⁶⁸ Prav tam, str. 68- 70

Pod apostolskimi vizitacijami razumemo pastoralni obisk osebe, ki jo je poslal Sveti sedež. Zajemajo širše področje in več škofij. Škofijske in arhidiakonske vizitacije se opravljajo na področju ene škofije oziroma arhidiakonata. Medtem ko so apostolske vizitacije dokaj redke, so škofijske in arhidiakonske pogojene z določenim pastoralnim in verskim problemom ožjega področja, še posebej v starejši dobi, pozneje pa so redne in so se opravljale vsako leto ali v daljših časovnih obdobjih. Redovniške vizitacije so omejene na določeno redovniško skupnost in jih opravljajo verski voditelji ali osebe, ki so jih določili. Vizitacije so prvenstveno pastoralne narave. To je bil osnovni cilj vseh vizitacij tako pred kot po tridentinskem koncilu. Na tridentinskem koncilu (od leta 1545 do 1563) so določili, da škof vsako leto ali vsaj vsako drugo leto obiše vsako škofijo. Škofi so tudi dovolili, da lahko druge osebe pooblastijo, da namesto njih to napravijo. Svet izrazito zapoveduje, da ima škof pravico obiskovati župnije, arhidiakoni, dekani in druge osebe lahko to delajo samo po škofovem pooblastilu. Tridentinski koncil nadalje izrazito odreja, da vsi, ki opravljajo vizitacijo, morajo škofu o tem dati poročilo.²⁶⁹

V analizi ohranjenih potridentinskih vizitacij je očitno, da vizitacije vsebujejo tri skupine dokumentov. V prvi vrsti so to dokumenti, ki so predhodniki vizitacij. V to skupino lahko uvrstimo naloge škofa za opravljanje vizitacije, nato napotke ali točke o opravljanju vizitacij, ki jih v kasnejšem obdobju (19. stoletje) zamenjajo določeni obrazci, ki so jih vizitatorji morali izpolnjevati. Vsekakor so najvažnejša sestavina sami vizitatorjevi zapiski o obisku posameznih župnij, ki jih enostavno imenujemo »vizitacije«.²⁷⁰

Vizitacije so v prvi vrsti vir za cerkveno zgodovino, posebej za pastoralno zgodovino. Vizitacije v svojih tekstih vsebujejo razumevanje Cerkve v določenem času in dajejo slike mentalne cerkvene hierarhije v določenem zgodovinskem trenutku. So prvorazredni vir za preučevanje zgodovinske sociologije, oblik pobožnosti in verske prakse. V tem smislu vizitacije vsake posamezne škofije dajejo strukturo za preučevanje širših lokalnih enot (škofije) ali njenih večjih ali manjših delov (arhidiakonotov in župnij). Številni podatki o duhovnikih omogočajo uvid v njihovo življenje, izobrazbo, moralno stanje in odnos do pastoralnega dela. V njih je prav tako pogosto do potankosti opisana mentaliteta posameznega kraja. Izčrpni podatki o zakramentih nam omogočajo osvetliti razumevanje zakramentov v določenem času kakor tudi samo prakso. Poleg

²⁶⁹ Hrg, Kolanović: Kanonske vizitacije, str. 11- 13

²⁷⁰ Prav tam, str. 14- 16

podatkov o vernikih, vizitacije omogočajo tudi številne podatke o drugih veroizpovedih. Dobrodelna dejavnost Cerkve kot tudi druženje vernikov osvetljujejo podatki o različnih bratovščinah, kakor tudi podatki o odnosu do ljudi, ki se nahajajo na družbenem robu (siromaki, bolniki).²⁷¹

Podatki vizitacij so dragoceni tudi za gospodarsko-družbeno zgodovino določenega časa in kraja. Pomembni so podatki, ki opisujejo demografski razvoj. Podatki o gibanju prebivalstva in migracijah ter nenadno zmanjšanje prebivalstva osvetljujejo demografska gibanja posameznih župnij. Gospodarsko življenje se lahko proučuje na temelju vizitacij, tako da se preučuje vrste kultur, ki so jih pridelovali v posameznih krajih, popisi prihodkov župnij in splošna poročila o bogastvu ali siromaštvu posameznega kraja.²⁷² Posebno pomembni so podatki pomembni za preučevanje zgodovine umetnosti. To so najrazličnejši podatki o gradnji cerkva, mojstrih, popisi slik in cerkvenega inventarja. Na temelju vizitacij je mogoče celovito spremljati zgodovino gradnje cerkva kot tudi rekonstruirati podatke o arhitekturi, ki je sčasoma odstopila mesto drugačnim stilom in oblikam gradnje.²⁷³

Kanonična vizitacija poteka na vsaka štiri leta. Podrobneje bom predstavila škofovsko vizitacijo škofa Jegliča leta 1917. Pred vizitacijo mora župnik pripraviti poročilo za vizitacijo, nato sledi škofov obisk in na koncu škofovo poročilo ali rešitev vizitacije.

Ob škofovi vizitaciji je tedanji župnik Andrej Širaj podal škofu Jegliču podrobno poročilo o dogajanju v župniji.

1. Mladina

a) šolska mladina: verski pouk v šoli se je izvajal tudi med prvo svetovno vojno, sicer v skrajšani obliki zaradi poznega začetka v jeseni in zaradi poljskega dela v maju in juniju. V tem šolskem letu se je moral pouk dvakrat prekiniti zaradi hude zime in pomanjkanja kuriva. Šolarji, ki so hodili v šolo z drugega brega Save, so tudi imeli zelo slab obisk zaradi deževja in narasle Save. V šolo niso mogli v mesecih november,

²⁷¹ Hrg, Kolanović: Kanonske vizitacije, str. 16- 17

²⁷² Prav tam, str. 17

²⁷³ Prav tam, str. 17

december, januar, april in maj. Zaradi tega so močno zaostali v verskem znanju. V Marijinem vrtcu je bilo vpisanih 10 dečkov in 22 deklic. V šoli se je promovirala tudi treznost. Otroke je glede treznosti izobraževala učiteljica gospodična Angela Sakotnik, ki je zlasti v ponavljalni šoli s pomočjo knjig in nazornih slik odvrčala mladino od pijančevanja. Stanje med mladimi se je zaradi tega izboljšalo. Stari ljudje pa so bili navajeni piti žganje, predvsem zaradi tovarne žganja v Ponovičah. Prav tako je stanje poslabševalo veliko število krčem na majhno število prebivalcev, saj jih je bilo na območju župnije kar sedem. Ponavljalna šola se je izvajala tudi med vojno, a le po par mesecev. Za mladino od 14. do 16. leta se je velikonočni pouk posebej izvrševal. Ob tej priložnosti se je mladina učila tudi o telesni vzgoji.²⁷⁴

b) starejši fantje od 14. do 17. leta.: niso slabše vzgojeni kot pred vojno, izvzeto je bilo le nekaj fantov, ki so se izognili vojaškemu služenju s tem, da so šli med železniške delavce. Tu so našli slabo družbo, ki jih je zapeljala v grde kletve, nesramnost in pijančevanje. Marijina fantovska družba je bila ustanovljena že leta 1905, vendar se ni potem nihče vanjo včlanil. Železnica, rudnika v Zagorju in Trbovljah in bližina Litije kot tudi vojna v župniji so bili poleg številnih gostiln velika ovira za včlanitev fantov. Ukrepi oblasti zoper podivjano mladino so bili neuspešni, ker se nihče ni brigal za primerno izvrševanje teh ukrepov. Župnik je te navedbe vpričo vseh župljanov razložil v cerkvi. Težki časi vojne in žalostne novice so vplivali blažilno na srca mladine. Dekleta na splošno niso bila slabša kot pred vojno. Slabo vedenje se je opazilo pri majhnem številu deklet in sicer pri tistih, ki so bile že pred vojno pokvarjene. V litijskem delu so bile stvari precej slabše, vendar tudi ne slabše kot pred vojno. Veliko delavk je leta 1916 odšlo domov, ker je predilnica nehala obratovati. Dekliška Marijina družba je imela 29 članic in je vojna ni oškodovala. Družba je izpolnjevala svoje dolžnosti kakor pred vojno, poleg tega pa zbirala tudi darove v vojaške namene in odvrčala druga dekleta od nemoralnih namenov. Sprejemala je le najboljša dekleta, zato je bilo članic malo, pa tudi izključenih je bilo malo ali nič.²⁷⁵

2. Družinsko življenje

V celi župniji je bilo vpoklicanih 60 vojakov. Na bojiščih so umrli 4 vojaki, ujetih je bilo 12 (Rusi in Italijani). Žene so se dobro držale in jim ni bilo moč očitati nezvestobe. Ker je bilo gospodarjev malo (8) v vojski, so imeli do tedaj eno samo vdovo in še ta je

²⁷⁴ NŠAL, NŠAL 14, vizitacije, šk. 15

²⁷⁵ NŠAL, NŠAL 14, vizitacije, šk. 15

(v Gradcu pri Litiji) ovdovela po nesreči, ker se je mož sam ustrelil iz obupanosti. Tudi o tej vdovi se ni moglo poročati o kaki nemoralnosti. Izvajal se je tudi pouk mater. Kot predmet pogovorov je bila navadno duševna in telesna vzgoja otrok, vpliv alkohola na nosečnost, nevarnost sifilisa, skrb deklet zaradi bližine vojakov, vzgoja za Jezusa in Marijo in nagibanje otrok k pogostemu obiskovanju svetega obhajila. Vedno se je tudi opozorilo matere na vse gospodinjske in gospodarske odloke svetne oblasti. Matere so zelo rade prihajale k pouku. Od zadnjega misijona je preteklo že 12 mesecev. Kljub pomanjkanju delovne moči so bila dela pravočasna opravljena. Delo je predvsem slonelo na gospodinjah, dekletih in šolarjih.²⁷⁶

3. Posledice vojne

Na splošno je prevladalo mnenje, da je zaradi dolgotrajne vojne prvotna gorečnost v molitvi nekoliko pojenjala. Vzrok temu je bila tudi okoliščina, da veliko fantov in nekaj gospodarjev ni bilo vpoklicanih. Ker so delali na železnici ali v rudnikih, so bili oproščeni vojske.²⁷⁷

Svetih obhajil je bilo letno približno 2300 med vojno in 1700 pred vojno. To število je veljalo le za Savo in Ponoviče, ker v Gradcu pri Litiji ni bilo mogoče kontrolirati, ker so ljudje hodili k božji službi v Šmartno pri Litiji. Število svetih obhajil ni bilo idealno, vendar je iz leta v leto raslo. Plesi so izginili. Alkoholizem se je toliko omejil, da vsaj ni bilo opaziti pijanih ljudi na cesti, kar se je prej dogajalo vsako nedeljo. Neki gospodar se je med vojno popolnoma odvadil piti žganja in je zelo zadovoljen.²⁷⁸

4. Duhovnikovo delo

Vpoklicani vojaki so bili pred odhodom in tudi tisti na dopustu povabljeni na prejem svetega obhajila. Naročilo se jim je, naj tudi župniku napišejo kakšno dopisnico, da bi vedel, kje so in kako jim gre. Večinoma so ga ubogali. Župnik je tudi sam pisal vojakom domačinom in zlasti posredoval med materami in sinovi, ki so bivali v ruskem ujetništvu. Z duhovnikovim posredovanjem so gospodinje in drugi sorodniki dobivali denarno podporo. Župnik je prosil tudi za dopuste gospodarjev zaradi poljedelskih del. V opomin vojne je župnik opominjal ljudi v cerkvi in izven nje, da spolnjujejo vse vojaške predpise glede vojaških straž na železnici. Prosil je tudi župljane, naj podpišejo vojna posojila, a ker je bilo ljudstvo revno, je bilo le malo uspeha. Darovali so tudi

²⁷⁶ Prav tam

²⁷⁷ Prav tam

²⁷⁸ Prav tam

veliki zvon (428 kg), vendar ni bilo za njim velikega žalovanja, ker ni lepo zvonil. Župnik je oskrboval tudi bolnico Rdečega križa v Ponovičah, zlasti kadar ni bilo tam nobenega duhovnika. Včasih je moral kakšnega duhovnika vzeti na stanovanje, če na gradu ni bilo prostora. Begunci z Goriške (70) so bili deležni prijaznega sprejema v praznih stanovanjih, med drugim tudi v mežnariji. Župnik in domačini so jim dajali živila deloma zastonj, deloma po znižani ceni. Večinoma so bili moralno neoporečni, hodili so v cerkev in tudi k svetim zakramentom.²⁷⁹

5. Karitativno delo

Tekom vojne se je pokazala tudi trdosrčnost do revežev, vendar posebnih oderuštov in krivic ni bilo. Večji posestniki so revežem pomagali tako, da so jim dnevni zaslužek plačevali v naturalijah namesto v denarju. Trgovcev in drugih, ki bi posebno obogateli v vojnih časih, ni bilo v župniji. Župan občine je točno in natančno skrbel za revnejše sloje. Delavskim družinam v litijski predilnici je le-ta sama priskrbovala potrebna živila, tako da so bili bolje preskrbljeni kot druge družine, ki včasih tudi z izkaznicami niso mogle dobiti moke. Ker je bilo več malih sirot brez staršev ali očeta, je župnik poskrbel, da se je 1 deček sprejel v Marijanišče, 1 deklica v Lichtenturn, za 3 otroke pa se je obrnil na patrona sv. Vinc. Prošnje do tedaj še niso bile rešene.²⁸⁰

Škof je po obisku in pregledu župnije zapisal:

Na temelju kanonične vizitacije 4. in 5. junija 1917 poroča:

1. Prizna obilen trud duhovnika za potrebe vernikov. Slabe in dobre strani v življenju vernikov pozna zelo dobro.
2. V šoli se poučuje dobro in vzgojno. Pri starejših je dosežen lep uspeh. Marijin vrtec bo tudi pripomogel k vzgoji dobre mladine. Pohvalno je izobraževanje v smeri treznosti in za popolno vzdržnost od opojnih pijač.
3. Žal so se zunanje razmere za vzgojo mladeničev zelo poslabšale.
4. Hvala bogu, da se je tudi v vojnem času obnesla Marijina družba za dekleta, ki z lepim zgledom tudi pri nečlanicah kaj hudega prepreči.
5. V vojnem času župnija dobro deluje. Celotno versko življenje je napredovalo, kar dokazuje število svetih obhajil.

²⁷⁹ NŠAL, NŠAL 14, vizitacije, šk. 15

²⁸⁰ Prav tam

6. Za vojne potrebe je bilo veliko narejenega, zato ni čudno, da raste zaupanje v duhovnika, kar dokazuje število dopustniških vojakov, ki ga radi obiskujejo.

7. V cerkvi je vse čisto in pravilno urejeno.

8. Prizadevajte si, da se v Litiji ustanovi nova župnija, ki bi pripomogla k izboljšanju življenja ljudi v okolici Litije.²⁸¹

13. 4 UPRAVNA DEJAVNOST V ŽUPNIJI SAVA OD LETA 1918 DO LETA 1940

8. novembra 1918 se je za občino Konj sestavil Narodni svet in Narodna obrana. Pri obeh je bil za tajnika izvoljen župnik. Narodna obrana (straža) je zaplenila veliko eraričnega blaga: obleke in orožje vojaškega ozadja. V tem mesecu so se vrnili z bojišča vojaki, ki niso zašli v ujetništvo ali pa so še bili v ruskem ujetništvu. Umrlih in pogrešanih vojakov je bilo sedem iz Dolnjega sela župnije. Iz Gradca ni bilo možno dobiti potrebnih podatkov. Moralno stanje se je to leto poslabšalo. Odprle so se zopet vse gostilne, ponovno pričeli prirejati plesi in naraščala je razuzdanost domov prihajajočih vojakov. Vse to je slabo vplivalo na moralno in versko življenje ljudstva.²⁸²

27. julija 1919 se je v prostorih mežnarije vršil ustanovni shod za Kmetško zvezo v občini Konj in vas Leše. K zvezi so pristopili skoraj vsi posestniki, razen nekaj Ložanov. Na tem shodu je župnik sprožil med drugimi predlogi tudi resolucijo: poziva se vlado, da čim prej razdeli med dosedanje najemnike iz občine Konj in Št. Lambert veleposestvo Ponoviče. 12. oktobra sta odšli dve begunski družini na Goriško, ena v Kostanjevico in druga v Vrtojbo.²⁸³

Od 16. februarja do 16. marca 1920 so se menjavali stari avstrijski bankovci za nove jugoslovanske. Država je pridržala zase 2%. Cerkev ni izgubila ničesar, ker ni imela papirnate gotovine. 14. marca 1920 je bil občinski zbor Kmetijske podružnice. Vodstvo so hoteli dobiti v svoje roke svobodomiselni svetogorski posestniki, ki jih je vodil

²⁸¹ NŠAL, NŠAL 14, vizitacije, šk. 15

²⁸² Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 70

²⁸³ Prav tam, str. 72

šentlambertski organist Franc Železnik. Zopet je bil za načelnika izvoljen savski župnik.²⁸⁴

26. junija 1920 se je ob 4h popoldne peljal mimo Save regent Aleksander. Na okrašenem kolodvorskem peronu so se k pozdravu zbrali savska, svetogorska in šentlambertska šolska mladina s tremi učiteljicami, polšniški nadučitelj, zastopniki občine Konj in Št. Lambert, železniško uradništvo in savski župnik. Regent na Savi ni izstopil, pač pa v Litiji. Od 31. julija do 2. avgusta 1920 se je v Mariboru vršil Orlovski tabor. Udeležili so se ga župnik, župan Jože Čebela z Leš, 1 dijak in 4 dijakinje. Na splošno je bilo leto 1920 zaradi obilnega zaslužka moralno precej slabo. Pijančevanja in plesov je bilo celo leto dovolj. Vrnili so se še zadnji vojni ujetniki iz tujine, le Alojz Bregar iz Leš 20 se še ni vrnil iz Rusije.²⁸⁵

Od 1. do 5. februarja 1921 se je izvajal državni popis ljudi in živine v mežnariji. V celi župniji se je naštel 1032 duš in sicer: Sava 220, Log 132, Leše 138 in Gradec 542.²⁸⁶

3. junija 1925 je s posredovanjem okrajnega glavarja po 3 letnem izterjevanju ponoviška graščina župniku plačala bero za 3 leta in sicer 2091 dinarjev in 8% za organista, 280 dinarjev za isto dobo.²⁸⁷

17. aprila 1927, na veliko nedeljo, je popoldne zajel ogenj Štamfarjev kozolec, hlev in 1 kravo. Ogenj je zanetila iskra iz lokomotive. 1. junija 1927 je praznovala 100 letnico svojega rojstva gospa Elizabeta Vilhouc, stara mati šolske upraviteljice Angele Zakotnik. Rojena je bila 1. junija 1827 v Kamni Gorici. Prejšnji večer ji je zapel pevski zbor Lipa iz Litije. 6. novembra 1927 se je ustanovila Družba treznosti, najprej za ženske, potem še za moške. V družbo je pristopilo 18 deklet in 16 žena ter 12 fantov in 10 moških.²⁸⁸

25. aprila 1929 je sporočilo okrajno načelstvo, da sta se združili občini Konj in Hotič z občino Litijo. Posli so se prevzeli 24. aprila.²⁸⁹

4. novembra 1930 je dekan Anton Gornik na škofijski ordinariat sporazumno z litijskim županom H. Lebingerjem vložil samostojen predlog za ustanovitev nove župnije v Litiji: od župnije Save naj se odcepi ves Gradec in Ponoviče. Dne 25. novembra 1930 je

²⁸⁴ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 74

²⁸⁵ Prav tam, str. 74- 76

²⁸⁶ Prav tam, str. 76

²⁸⁷ Prav tam, str. 83

²⁸⁸ Prav tam, str. 87- 88

²⁸⁹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 91

župnik vložil ugovor proti odcepitvi Ponovič, ker bi potem morala priti tudi nadarbina na Kosovni v novo župnijo.²⁹⁰

Dne 29. januarja 1931 sporoča župnik dekan ustanovitev nove župnije v Litiji. Povprečni prispevek znaša v zadnjih 6 letih iz soseske Gradec: 8% prispevek za organista 4706 dinarjev, pogrebna tarifa za župnika 392 dinarjev, za cerkovnika 319 dinarjev, za cerkev 390 dinarjev. Poročna štolnina: za župnika 1187 dinarjev, za cerkvenika 316 dinarjev. Odškodnino se zahteva le za prvi prispevek, 4706 dinarjev, kar naj bi litijska občina sprejela v vsakoletni proračun.²⁹¹

25. aprila 1931 se je ob 1.00 ponoči poskušal na župnišče izvesti roparski napad, a ni bil uspešen. Vlomilce je pregнал hišni električni zvonec in sosedje.²⁹²

10. januarja 1933 je sporočilo okrožno litijsko načelstvo, da se je 8 hiš na Savi priglasilo za priključitev v občino Litija. Pozneje se je zadeva zavlekla in hiše so ostale pri občini Št. Lambert. 23. februarja 1933 sta dva orožnika z Vač prinesla banovinski odlok, z dne 17. februarja, da je Izobraževalno društvo na Savi razpuščeno. Eden od orožnikov je z nasajenim bajonetom stražil v veži, drugi pa je v zaboj zapečatil knjige, potrjena pravila in šampiljko. Gotovine ni bilo. Za upravitelja je bil imenovan Leopold Berdajs, a mu župnik zaboja ni hotel izročiti.²⁹³

15. oktobra 1933 so se vršile občinske volitve v Litiji. Značilen je bil volitveni shod pri »Štamfarju«, kjer se je govorilo zoper župnika in sveto mašo, ki jo je 14. oktobra opravil za svečan izid občinskih volitev. Napadli so tudi savsko učiteljico in prejšnjega župana Lebingerja. Soseska Ponoviče je razen par družin volila sokolsko listo, precej glasov so dobili tudi na Savi. Log je razen par hiš večinoma volil protisokolsko. V občini Št. Lambert je vas Leše razen 1 hiše volila protisokolsko.²⁹⁴

4. februarja 1934 je šolski odbor na Savi z glasovi 3:2 dovolil, da sme Sokolsko društvo uporabljati šolsko sobo za svoja predavanja, vendar morajo sami poravnati stroške čiščenja.²⁹⁵

Dne 21. aprila 1936 je prišel odlok škofijskega ordinariata, z dne 17. aprila, št. 1838, o ustanovitvi samostojne župnije v Litiji. Od savske župnije je novi župniji pripadel

²⁹⁰ Prav tam, str. 93

²⁹¹ Prav tam, str. 94

²⁹² Prav tam, str. 94- 95

²⁹³ Prav tam, str. 98

²⁹⁴ Prav tam, str. 99- 101

²⁹⁵ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 101

Gradec s približno 1100 dušami. Obe župniji je razmejil železniški prehod v Smrekarici. V odloku se je Savi, Vačam in Šmartnemu odrekla vsaka odškodnina, čeprav so jo vse tri župnije zahtevale. Nova župnija naj bi z delom pričela 1. maja 1936.²⁹⁶

Ker so se oglasili nekateri župljani iz Št. Lamberta in Polšnika, da bi se radi priključili savski župniji zaradi krajših in boljših cest, je župnik poslal škofijskemu ordinariatu, dne 24. avgusta 1936, št. 870, prošnjo, naj se izločijo iz Št. Lamberta prebivalci v Renkah in Mošeniku, iz Polšnika pa pet hiš. Ker sta temu predlogu ugovarjala župnika iz Št. Lamberta in Polšnika, je župnik odposlal 16. septembra 1936 na škofijski ordinariat končni predlog, naj se iz Št. Lamberta ločijo le železniške čuvajnice št. 584, 585, 586, 588 in 589, iz Polšnika pa le hiša z dvema družinama v Pasjeku, št. 27.²⁹⁷

Na podlagi odobritve kraljevske uprave Dravske banovine je škofijski ordinariat v Ljubljani z odločbo, z dne 13. februarja 1939, št. 738, spremenil meje župnij Št. Lambert in Sava tako, da so se iz dosedanje župnije Št. Lambert izločile in priključile župniji Sava železniške čuvajnice v Renkah št. 584, št. 585, št. 586 in št. 588 ter železniška čuvajnica št. 589 v Mošeniku. Sprememba je stopila v veljavo 1. marca 1939. Z ozirom na to so vodenje matičnih knjig glede omenjenih čuvajnic z istim dnem prenesli od župnega urada v Št. Lambertu na župni urad Sava.²⁹⁸

13.5 PASTORALNA DEJAVNOST V ŽUPNIJI OD 1918 DO 1940

Ker plesi, pijančevanje in druge nemoralnosti po prvi svetovni vojni niso hotele prenehati, je župnik sklenil v župniji obhajati sveti misijon. Cel oktober leta 1919 je z daritvijo svete maše, z molitvami in pridigami pripravljaj ljudi na sveti misijon, ki se je začel 28. oktobra in končal 2. novembra (na zahvalno nedeljo). Vodila sta ga jezuita oče Žužek in oče Bukovic. Tudi spovedovala sta ves čas sama. Misijonarjema je župnik iz

²⁹⁶ Prav tam, str. 107

²⁹⁷ Prav tam, str. 109

²⁹⁸ NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž župnija Sava, šk. 290

cerkvenih dohodkov za trud plačal 330 kron in za cerkev sv. Jožefa 200 kron. Hrano in postrežbo je dal župnik iz svojega.²⁹⁹

16. februarja 1921 je v znesku 200 kron od papeža Benedikta XV. prispela podpora za vojne sirote. Družina Alojzije Medved na Logu je prejela 100 kron, drugih 100 kron pa družina Ivana Kneza iz Leš. Nekoliko kasneje so prejeli darove tudi upokojeni železničarji Miha Končar ter Urban in Alojz Lukač.³⁰⁰

31. maja 1923 se je pri procesiji presvetega Rešnjega telesa prvič pelo v slovenskem jeziku. Šmarnice so se vršile vsak dan. Oktobra 1923 se je hiša na Kosovni na novo prekrila s slamo. Stroške 1.752 dinarjev je župnik poravnal iz izkupička od prodaje smreke iz nadarbinske posesti.³⁰¹

10. avgusta 1924 se je vršil evharistični shod za dekanijo Šmartno. Udeležilo se ga je veliko župljanov in Marijino društvo z zastavo. Savski župnik je od 9.00 do 10.00 vodil zborovanje žen iz cele dekanije. Sprejela se je resolucija, naj se vse družine posvetijo presvetemu Srcu Jezusovem in kjer ni 3. reda sv. Frančiška, naj se vpelje Marijina družba za matere.³⁰²

15. in 16. avgusta 1925 se je obhajala 20-letnica ustanovitve dekliške Marijine družbe z duhovnimi vajami, ki jih je vodil frančiškan oče Vicenc Kunstelj.³⁰³

6. aprila 1926 je skupaj z drugimi slovenskimi romarji odšel na romanje v Lurd cerkveni ključar Josip Čebela iz Leš št. 3. Za nova mala oltarja sta se z darovi župljanov (brez Gradca) pri Slogi v Ljubljani nabavila 2 nova svilena antipendija za vsoto 1.940 dinarjev.³⁰⁴

4. januarja 1928 se je v litijskem župnišču izvedla anketa glede delavstva v Gradcu. Udeležili so se je dekan iz Šmartnega, župniki s Save, Vač in Kresnic ter župnik Franc Kralj, poleg njih še deželni poslanec Franc Kremžar in oblastni poslanec Hinko Lebinger. Sklenilo se je, da se sestavi spomenica na ravnateljstvo in zaprosi škofijstvo, da se nastavi duhovnika v Litiji, morda enega izmed kaplanov na Vačah. Ta čas bi bile Vače brez kaplana. Pozneje se je ta zadeva rešila tako, da sta od Velike noči naprej v

²⁹⁹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 72- 73

³⁰⁰ Prav tam, str. 76

³⁰¹ Prav tam, str. 79- 80

³⁰² Prav tam, str. 82- 83

³⁰³ Prav tam, str. 84

³⁰⁴ Prav tam, str. 85- 86

Litiji 2 službi božji ob nedeljah in praznikih, ena ob 6.00, druga ob 9.00. Popolnoma se bodo razmere uredile le z ustanovitvijo župnije v Litiji. 16. junija 1928 na soboto je umrla gospa Elizabeta Vilkouc, najstarejša oseba ljubljanske škofije.³⁰⁵

24. septembra 1929 je na Bavarskem umrla grofica Elizabeta de Gasquet, bivša najemnica ponoviškega gradu in velika dobrotnica cerkve in šolske mladine. Župnik je opravil zanjo mašo in jo priporočal župljanom v molitev. V novembru je savski župnik nekaj tednov poučeval verouk na litijski šoli, ker sta bila v Šmartnem le dva duhovnika.³⁰⁶

Od 29. novembra do 8. decembra 1930 se je v litijski cerkvi vršil ljudski misijon tudi za sosesko Gradec. Savski župnik je vse dni pomagal pri spovedovanju. Iz pravoslavja je prestopila v katoliško cerkev v tednu pred božičem Pihler (roj. Toparova) Ksenija, po rodu Rusinja, zakonska žena predilca Antona iz Gradca. Sprejel jo je dekan Anton Gornik.³⁰⁷

Sava leta 1933 (slika 11)

2. julija 1934 se je vršil skupen izlet Marijinih vrtcev iz okolice na Sveto goro. S Save se ga je udeležilo 46 otrok, skupaj jih je bilo 600. Pred sveto mašo je imel pozdravni nagovor savski župnik, po maši pa so bili pod lipo pozdravi, deklamacije in petje. Nato so savski otroci priredili kratko igrico v dvorani. Po kosilu je bila prosta zabava. Pred odhodom jih je slikal Vital Vodušek. Isti dan je bil na Savi pogreb utopljenega vojaka Miloševiča iz Srbije. Pokopal ga je pravoslavni prota iz Ljubljane. Vaški orožniki so nagnali k pogrebu uslužbenca banovine v Ponovičah, da so pogreb pospremili s petjem in položili v imenu sokolstva cvetlice na grob. 12. avgusta 1934 je bila otvoritev Sokolskega doma na Mačkovini. Društvo je prosilo župnika, da bi blagoslovil dom, a župnik prošnji ni ustregel.³⁰⁸

18. oktobra 1935 se je vršila v cerkvi žalna maša za kraljem Aleksandrom I. Savska šola je imela posebno slavnost. Župnik je imel nagovor za učence.³⁰⁹

V marcu 1937 je resno zbolel župnik. Ob nedeljah in za veliki teden so ga nadomeščali župnik Rupnik iz Št. Lamberta in 2 salezijanca iz Rakovnika.³¹⁰

³⁰⁵ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 88- 90

³⁰⁶ Prav tam, str. 91

³⁰⁷ Prav tam, str. 93

³⁰⁸ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 103- 104

³⁰⁹ Prav tam, str. 104

Dne 14. februarja 1938 je nastopil v službo novi organist in cerkvenik Adolf Steger, dotlej v enaki službi v Muti, v mariborski škofiji.³¹¹

6. novembra 1938 je bil blagoslovljen Prosvetni dom. Na tabor je prišlo do 1500 ljudi, med njimi veliko mladine. Sveto mašo je opravil arhidiakon Tomaž Klinar, ljubljanski kanonik in sicer na prostem ob Domu. Po maši, pri kateri je stregel Kunstelj, zagorski kaplan, je Dom med petjem cerkvenega zbora blagoslovil. Nato se je s pozdravom domačega župnika pričel tabor, pod pokroviteljstvom dr. ministra Mihe Kreka, ki pa se ga ni mogel udeležiti. Glavna govornika sta bila g. dekan Anton Gornik iz Šmartnega in Ivan Peršuh, zastopnik Prosvetne zveze v Ljubljani, ki je v nagovoru mladino opomnil tudi na 20 letnico obstoja Jugoslavije. Zatem je salezijanska godba intonirala državno himno, ki so jo navzoči z odkrito glavo in stoje poslušali ter deklamirali državi in njenim predstavnikom. Popoldne je bila slavnostna akademija ob velikem električnem križu na odru.³¹²

2. junija 1940 je župnik blagoslovil novi Gasilski dom. Sledila je veselica s plesom, čeprav je župnik temu ugovarjal. 4. avgusta 1940 je župnija praznovala 10 letnico vladanja škofa dr. Gregorja Rožmana.³¹³

13. 6 EVHARISTIČNI KRIŽ

31. marca 1935 so fantje in možje, večinoma iz Leš, po križevem potu z velikim trudom postavili evharistični križ na skalnati pečini. Skalo je bilo treba izdolbsti, zabetonirati in križ z močno žico pritrditi na skalo. Topičev strel je župniji oznanil veselo novico, da se je delo posrečilo. Za postavitev sta se posebno potrudila oba ključarja, Dernovšek in

³¹⁰ Prav tam, str. 110- 111

³¹¹ Prav tam, str. 112

³¹² Prav tam, str. 114

³¹³ Prav tam, str. 116

Čebela, Savšek Edvard iz Ponovič in Anton Plank iz Leš. Blagoslov križa je bil 7. aprila po priloženem sporedu in tako slovesno, da take slovesnosti na Savi še ni bilo.³¹⁴

Postavitev evharističnega križa je bila objavljena tudi v časopisu Slovenec, 10. aprila 1935:

»Menda v vsej Sloveniji ni takega evharističnega križa kakor pri nas. Potniki z železniškimi vlaki se čudijo kako smo mogli na vrhu navpične, 100 m pečine, postaviti znamenje našega odrešenja. Dne 31. marca so ga možje in fantje po opravljenih duhovnih vajah na ramah nesli po ozki stezi na vrh skale. Tri ni poprej so dolbli kamen in betonirali izdolbino, da so mogli 7 m visok hrastov križ postaviti v to vdolbino. Pomagati je moralo čez 20 moških in delali so čez 2 uri, dokler križ ni stal na vrhu ostrozobate pečine. Blagoslovili pa smo križ 7. aprila (na tiho nedeljo) na izredno slovesen način. Ob tričetrt na sedem zvečer smo imeli v cerkvi križev pot in govor o svetem križu. Potem se je razvila nad vse krasna procesija po vasi do evharističnega križa. Vsi so imeli v rokah goreče sveče ali bakle. Nepopisen je bil prizor, ko se je začel sprevod viti kot ognjena kača v serpentinah na našo skalnato kalvarijo. Ko smo prišli na vrh, je mogočno odmeval strel topičev in devet kresov na raznih gričih je povelečevalo evharistični križ. Ob križu je gorel umetni ogenj, ki je v raznih barvah osvetljeval križ in vso dolino. Nad nami pa visok kres, ki je enakomerno osvetljeval temno ozadje. Domači župnik je blagoslovil križ, potem pa je zadonela iz grl vsega ljudstva pesem »Kraljevo znamenje«.³¹⁵

13. 7 MOST ČEZ REKO SAVO

Pomemben dogodek je bil tudi postavitev mostu čez reko Savo, ki je povezal levi in desni breg, ter tako zelo olajšal življenje prebivalcev. Dogodek je bil objavljen tudi v časopisu Slovenec. Otvoritev mostu je potekala 3. novembra 1935:

³¹⁴ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 105

³¹⁵ Slovenec, 12. 4. 1935, letnik 62, številka 85a

»Končno smo danes dočakali dan, ko je otvorjen tako dolgo zaželjeni most čez Savo. Slovesna blagoslovitev in otvoritev mostu se je izvršila danes dopoldne ob ogromni udeležbi ljudi iz bližnjih krajev. Most je bil ves v zastavah, obdajalo ga je več mlajev, na obeh bregovih pa sta bila postavljena slavaloka. Na levem bregu Save je bil pri mostu napravljen oltar, na mostnem nasipu pa so se zbrali odličniki, tako okrajni podnačelnik Vidmar iz Litije, banovinski tehnični referent za mostove in konstruktor mostu ing. Slavko Viher, graditelj stavbenik Mison iz Ljubljane, župani in drugi odličniki z sosednjih far ter občin, gradbeni odbor, med katerimi je bil tudi knez Windischgraetz, lastnik velikih gozdov okoli mostu. Sv.mašo pri zasilnem oltarju je daroval župnik Širaj. Pri maši so sodelovali godbeniki Sloge. Po prvem sv.evangeliju je imel župnik g. Širaj nagovor na vernike, naglašujoč velik gospodarski pomen novega mostu. Spominjal se je tudi prve smrtne žrtve tesarskega mojstra Golobarja, ki ga je pri gradnji ubil tram. Govornik je molil, da bi bila to zadnja žrtev mostu.«³¹⁶

Most preko reke Save je bil zgrajen leta 1935. Financirala ga je občina z bistvenimi prispevki prebivalstva. Pomemben delež je prispeval zlasti Marko Dernovšek, lastnik in gospodar Štamfarjeve domačije. Jeseni leta 1944, ko so partizanske brigade potovale preko mostu z levega brega na desni breg reke Save, je nemška okupacijska policija most porušila. Uničen je bil predvsem sredinski del mostu. Država je v letu 1946 zgradila nov most in ga tudi financirala. Manjše ali večje investicijske vložke je prispevalo tudi prebivalstvo, predvsem v lesu. Novi most je bil prav tako lesen.³¹⁷

Zapis v Kroniki župnije Save je bil od leta 1940 prekinjen predvsem zaradi takratnih političnih razmer. Zapisi v kroniki se nadaljujejo od leta 1960 naprej, vendar pa niso več tako podrobni, kot so bili prej. Nekaj podatkov sem kljub vsemu dobila v Nadškofijskem arhivu, tako da je vsaj malo znano, kaj se je dogajalo v letih, ko se je začela 2. svetovna vojna in kasneje v povojnih letih.

13. 8 UPRAVNA IN PASTORALNA DEJAVNOST V ŽUPNIJI SAVA OD LETA 1950 DO LETA 1997

³¹⁶ Ponedeljski Slovenec, 4. 11. 1935, letnik 8, številka 44, str. 2

³¹⁷ Lovše: Fevdalna zemljiška posest Tirna, str. 379- 380

12. junija 1950 se je na Savi vršila birma in kanonična vizitacija. 30. maja 1951 je nadškofijski ordinariat dovolil prodajo cerkvene parcele in svoj prošnje utemeljil: kupec Albin Merzelj, železniški kurjač z 9 člansko družino, je nujno potreboval stanovanje. V stanovanje, v katerem je do tedaj bival, se je nameraval vseliti pravi lastnik hiše, ki je stanoval drugod. Parcela, ki je bila označena kot pašnik v izmeri 589 m, je bila nerodovitna, kamnita, hribovita in jo je cenilna komisija ocenila po 4 dinarje za kvadratni meter. Na omenjeni parceli št. 1397/8 je nameraval kupec, ki ne poseduje drugih nepremičnin, zgraditi stanovanjsko hišico. Dogovorjena kupnina je znašala 3.000 dinarjev, ki naj bi jih kupec takoj ob prepisu poravnal. 15. januarja 1954 se je na mesto prostovoljno odstopajočega cerkvenega ključarja Lavrin Jožefa, na Savi št. 7, imenoval Pivec Anton, posestnik iz Leš. 30. avgusta 1953 se je vršila birma in kanonična vizitacija. Župnijska cerkev je bila v tem obdobju lepo ohranjena. Župnišče, porušeno v zadnji vojni, je bilo še vedno v ruševinah. Duhovnik je imel v mežnariji eno sobo, soupravljal pa je tudi župnijo Polšnik, kjer tudi ni bilo župnišča.³¹⁸

12. aprila 1959 se je na Savi vršila birma in kanonična vizitacija. Škof je ugotovil, da je cerkev lepa in skrbno negovana. Uradovanje je bilo brezhibno. Duhovnik je bil Modest Golia, ki je bil tudi zgodovinar, in je odkrival podrobnosti iz zgodovine župnije. Stanovanje je imel duhovnik še vedno v mežnariji, ker župnišče še vedno ni bilo obnovljeno.³¹⁹

Duhovnik Janez Petek, ki je v letu 1967/1968 12 mesecev iz semenišča hodil na Savo, je bil 15. avgusta 1968 nastavljen za kaplana v Toplicah.³²⁰

4. junija 1972 je na Savi umrla upokojena učiteljica Angelina Sakotnik. Na Savo je prišla leta 1914. Do leta 1941 je bila steber vsega verskega in posvetnega življenja na Savi.³²¹

Od 30. marca do 7. aprila 1974 se je vršil sv. misijon. Misijon so skupaj z župnijo Šmartno in Javorje vodili patri minoriti. Na Savi je vodil misijon pater Stanko Cvetko.³²²

Leta 1977 je odšel župnik Klemenc Vinko v pokoj v župnišče Šmartno pri Litiji. Župnijo Savo je dobila župnija Litija v soupravo. Župnik in prodekan Masnik Anton ter

³¹⁸ NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž župnija Sava, šk. 290

³¹⁹ Prav tam

³²⁰ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 121

³²¹ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 121- 123

³²² Prav tam, str. 124

kaplan Ivan Povšnar sta skrbela za duhovno življenje vernikov na Savi. V šolskem letu 1977/1978 je obiskovalo veroučno šolo 60 učencev. Prvoobhajancev je bilo 7. V tem letu je bila župnija Sava soupravljana iz Litije. Oskrboval jo je litijski kaplan Ivan Povšnar. Po nadškofovem dekretu naj bi Sava 15. avgusta 1978 dobila »svojega« duhovnika, ki bo stanoval na Savi in bo soupravljal tudi Sveto Goro. V letu, ko je bila Sava soupravljana iz Litije, so duhovniku pomagali sosede Merzeljevi, ki so cerkev čistili, skrbeli za zvonjenje, čistili pisarno in veroučno učilnico. Pri napeljavi trofaznega toka je veliko pomagal Mohar Stane s Save. Poskušali so tudi poživiti cerkveno petje, pri čemer je veliko pomagal organist Franci Dobrun.³²³

Po zakonu o denacionalizaciji so bila župniji Sava v septembru 1993 s sklepom sodišča v Litiji vrnjena zemljišča v skupni izmeri 7,75 ha. Skupaj je bilo župniji Sava leta 1946 z zakonom o nacionalizaciji premoženja odvzeto 8,84 ha. Stanje leta 1948 je bilo 9,76 ha, leta 1973 8,29 ha in leta 1981 8,29 ha. V septembru 1993 je bilo župniji vrnjeno 7,75 ha. Skupno stanje leta 1993 je bilo 16,04 ha. V župniji Sava je misijon potekal od sobote 5. novembra do nedelje 13. novembra 1994. Istočasno je bil tudi misijon na Vačah. Misijonarja sta bila lazarista Vlado Bizant in gospod Anton Lavrič. Obisk misijona je bil povprečen, udeležili so se ga nedeljniki in nekaj obrobni ali oddaljenih kristjanov.³²⁴

V letu 1995 je bila na Savi birma. Birmovalec je bil gospod škof Jožef Kvas. V župniji je bilo birmanih (14. maja 1995) 38 birmancev. Oba ključarja, ki sta bila imenovana z dekretom za župnijo Sava, sta umrla, in sicer Anton Pivec pred božičem v letu 1993 in drugi, Franc Juvan, ki je umrl v juliju 1994 v visoki starosti. Tako sta bili mesti ključarjev izpraznjeni. Še ko sta bila ta dva uradno ključarja, so te posle vodili drugi, ki so imeli tudi vodilno besedo. Med vsemi temi ni bilo prave enotnosti, bila so precejšnja razhajanja zlasti na gospodarskem področju. Na izpraznjeni mesti ključarjev sta bila imenovana Jakob Savšek, Ponoviče št. 16, in Anton Skobe, Ponoviče št. 30. Župnija je imela leta 1996 okoli 670 prebivalcev.³²⁵

³²³ Prav tam, str. 127- 128

³²⁴ Prav tam, str. 133- 134

³²⁵ Župnijski arhiv župnije Sava, Kronika župnije Sava pri Litiji, str. 135

V letu 1996 je bil najpomembnejši dogodek za vso Slovenijo obisk sv. očeta papeža Janeza Pavla II. Obisk je potekal od 17. do 19. maja 1996. Glavni kraji obiska so bili Brezje, Ljubljana, Postojna in Maribor. Kljub priporočilom in posebnemu pismu škofov pred papeževim obiskom je bil obisk iz župnij na teh shodih zelo pičel. Nekateri so komentirali obisk papeža kot nepotreben in kot velik strošek. Iz župnije Sava je bilo na srečanjih s papežem prisotno zelo malo faranov, približno 10% od nedeljnikov.³²⁶

14. SKLEP

V fevdalnem obdobju je naselje Sava pri Litiji imelo malo število domačij. Naselje Sava, ki je sedaj medsebojno smiselno povezano in predstavlja funkcionalno enoto, je bilo v preteklosti statistično razdeljeno na tri dele. Posamezni deli so bili vključeni v sestava naselja Leše nad Savo pri Litiji in Tirna. Za razmejitve so služile naravne danosti in sicer Savski in Mošeniški potok ter občinska cesta, ki je potekala od Mošenika do Savskega potoka. Stanovanjska in druga gradnja na Savi se je intenzivneje začela razvijati po letu 1848, po izgradnji Južne železnice, pred tem naselje ni bilo gosto poseljeno. Naselje, ki je vseskozi zelo povezano s Savo, so Ponoviče, ki se nahajajo na levem bregu Save ob cesti Litija - Sava in železniški progi Ljubljana - Zidani Most. Ponoviče so bile sprva posest grofov Višnjegorskih, nato grofov Ortenburških in knezov Celjskih, izpričanih kot lastnikov Litije v 14. in 15. stoletju. Nastanek gradu Ponoviče na obronkih hriba nad Savo je neznan. Sosednje vasi, ki delijo skupni razvoj s Savo, so še Leše, Spodnji Log in Mošenik.

Otroke so poučevali ne samo v krščanskem nauku ampak tudi v branju, pisanju in risanju sprva župniki, pozneje cerkveniki, ki so bili obenem zasilni učitelji v mežnariji, od l. 1907 pa učiteljice in učitelji. Leta 1977 so želele oblasti ukiniti šolo na Savi, vendar so se krajani uprli in uspelo jim je šolo obdržati. Leta 1993 so staro šolo porušili in zgradili novo. Podružnična šola na Savi je od leta 1993 organizacijska enota Osnovne šole Litija. Povezovalni element prebivalcev je tudi Gasilsko društvo Sava.

Župnija Sava je bila podružnica vaške župnije. Leta 1785 je pri splošni ureditvi postala lokalija. Cerkev se prvič omenja leta 1526, ko so Turki pri Mohaču na Ogrskem premagali avstrijsko vojsko. Sava je z Vačami kot materinsko faro spadala k oglejski nadškofiji do leta 1751, nato pa h goriški do leta 1787. Takrat je papež Pij VI. z bulo,

³²⁶ Prav tam, str. 136

izdano v Rimu, dne 8. marca 1787, zatrl goriško nadškofijo in povzdignil ljubljanskega škofa v nadškofa. Takrat je prenehala tudi dekanija v Stični, kateri je pripadala pražupnija Mengeš s svojimi vikarijati prav do Zagorja in Čemšenika. Sava je prišla pod oblast ljubljanskega škofa. Samostojna župnija je postala leta 1809, ustanovitveno pismo je z dne 30. aprila 1809. Župniji Sava so se podelile vasi Sava, Ponoviče, Leše, Log in Ribče. Nova župnija je pripadala k dekanatu Moravče do 12. novembra 1899, ko jo je knezoškofijski ordinariat zaradi lažje cerkvene uprave podelil litijski dekaniji. Od ustanovitve do danes se je v župniji zamenjalo 23 duhovnikov in upraviteljev.

Župnišče je bilo prvotno majhno, ozko, pritlično, l. 1836 razširjeno in za nadstropje povišano, l. 1871 zopet prezidano in na koncu izdelan nižji prizidek. Med drugo svetovno vojno je bilo porušeno in potem nikoli več obnovljeno, zato se je v župnišče preuredila mežnarija. V župniji sta 2 kapelici, obe posvečeni Materi Božji.

Glede na podatke, ki sem jih uspela dobiti, sem opisala dogajanje v župniji od začetka do konca 19. stoletja. Podatki so večinoma iz Kronike župnije Save ter Nadškofijskega arhiva Ljubljana. Po pregledu vseh virov sem ugotovila, da se podatki iz kronike podvajajo v arhivu, kar pomeni, da sem lahko preverjala resničnost podatkov. Delo je pregled novoveške in sodobne zgodovine Save pri Litiji, povzeto po obstoječi literaturi in objavljenih virih, s souporabo župnijske kronike kot temeljnega vira. Kot tako predstavlja izhodišče za poglobljeno raziskovanje zgodovine kraja, pri katerem bi bilo potrebno preučiti še marsikateri vir iz arhivov v Sloveniji. Po zaključku pisanja diplomske naloge sem ugotovila, da sem temo razširila in zbrala znana dejstva, vendar pa ostaja še vedno prostor za nadaljnja raziskovanja.

15. VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri:

- NŠAL- Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 10, ŠAL/Ž, Župnija Sava, šk. 290

NŠAL 14, Vizitacije, šk. 15

NŠAL 19, Popis cerkva 1954, šk. 2

NŠAL 572, Zapuščina Franca Pokorna, šk. 379

- Župnijski arhiv župnije Sava

Krstna knjiga V. (1941-)

Kronika župnije Sava pri Litiji

Časopisi:

- *Slovenec, politični list za slovenski narod*, 1931- 1935

Literatura in objavljeni viri:

- Benedik, Valentin: *Vače, prazgodovinska naselbina, trg, in župnija*. Župnijski urad, Vače, 1972.

- Benedik, Metod, Juhant, Janez in Kolar, Bogdan: *Cerkev na slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana, 2002.

- Brilej, Martin: *Spomin na Litijo. Litija in okoliški kraji na starih razglednicah. Ob 850- letnici prve omembe Litije v pisnih virih*. Litija: Villa Litta klub- fundacija Litija, 1995.

- Brilej, Martin: *150 let železnice. Od Celja do Ljubljane, 1849-1999*. Litija, 1999

- Damjan, Eli: *Litijsko šolstvo skozi čas*. Litija, 2000

- Golec, Boris: Litija- trg ob reki od srednjeveških začetkov do zatona savske plovbesredi 19. Stoletja. *Kronika 59* (2011), str. 453- 488

- Hauptman, Helena: *Od Verneka do Oble Gorice (Gradovi in graščine v občini Litija)*. Litija, 2001.

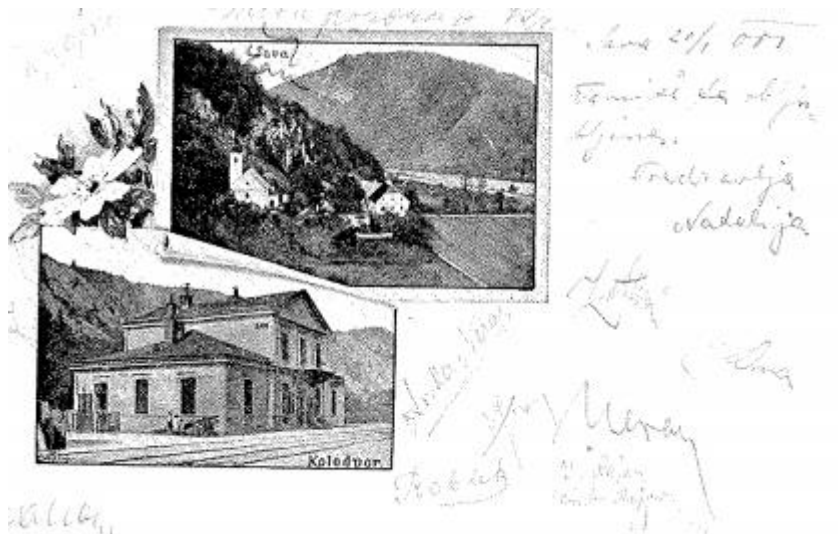
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem*. Ljubljana, 2013.

- Hrg, Metod, Kolanović Josip: *Kanonske vizitacije zagrebačke (nad)biskupije 1615- 1913*. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1989.

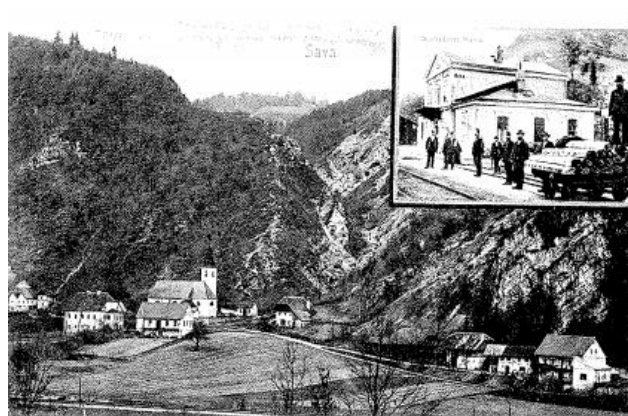
- Koblar, Anton: Kranjske cerkvene dragocenosti I. 1526. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko V* (1895), str. 20- 33, 77- 83, 116- 118, 143- 153, 195- 205, 237- 259.

- Kulturno društvo Pavle Voje: *Ko v Polšnik se čas ujame*. Polšnik, 2008.
- *Letopis Cerkve na slovenskem*. Nadškofija Ljubljana, Ljubljana, 2000.
- Lovše, Ivan: *Fevdalna zemljiška posest Tirna: Zgornje Zasavje*. Ljubljana, 2011.
- Lovše, Ivan: *Prostovoljno gasilsko društvo Sava*. PGD Sava, 2013.
- Maček, Jože: *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem 1863 do 1891*. Celjska Mohorjeva družba, 2010.
- Maček, Jože: *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem 1892 do 1960*. Celjska Mohorjeva družba, 2011.
- Mal, Josip: Privilegij trga Vače. *Carniola NV III* (1912), str. 116- 121
- Ocepek, Angelca: *Sava pri Litiji z okolico*. Sava, 1994.
- Otrin, Blaž: Ustanovitev župnije Litija leta 1936. *Kronika 54* (2011), str. 671- 682
- *Priročni krajevni leksikon Slovenije*. DZS, Ljubljana, 1996.
- *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana, Nova revija, 2011.

16. PRILOGE

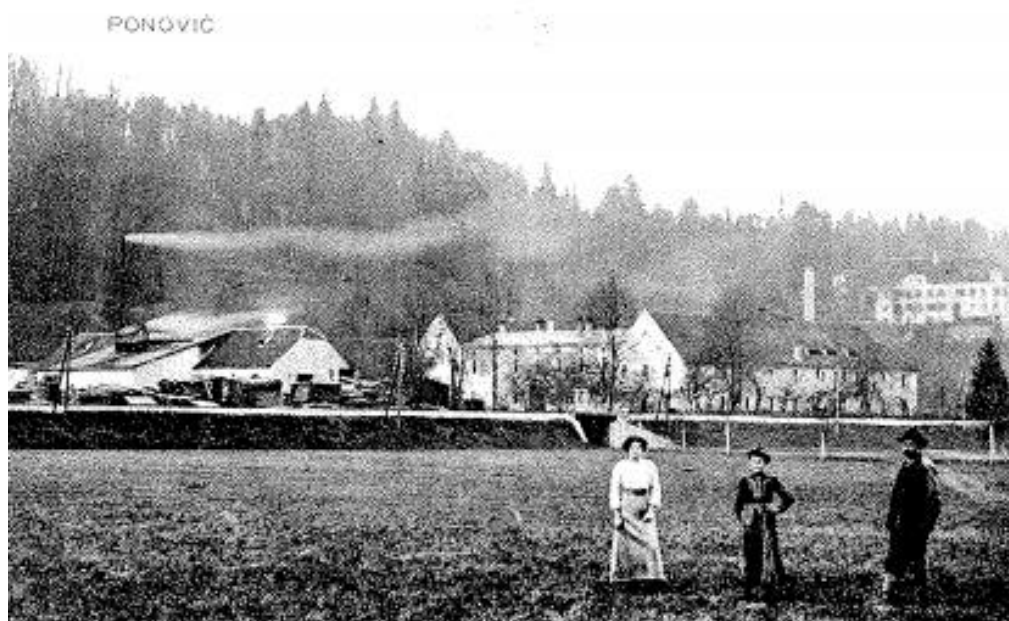
Slika 1: Sava, razglednica odposlana leta 1901.³²⁷

Slika 2: Sava, razglednica odposlana 1902.³²⁸

³²⁷ Brilej: Spomin na Litijo, str. 91

²⁷³ Prav tam, str. 95

Slika 3: Ponoviče, razglednica natisnjena 1912.³²⁹

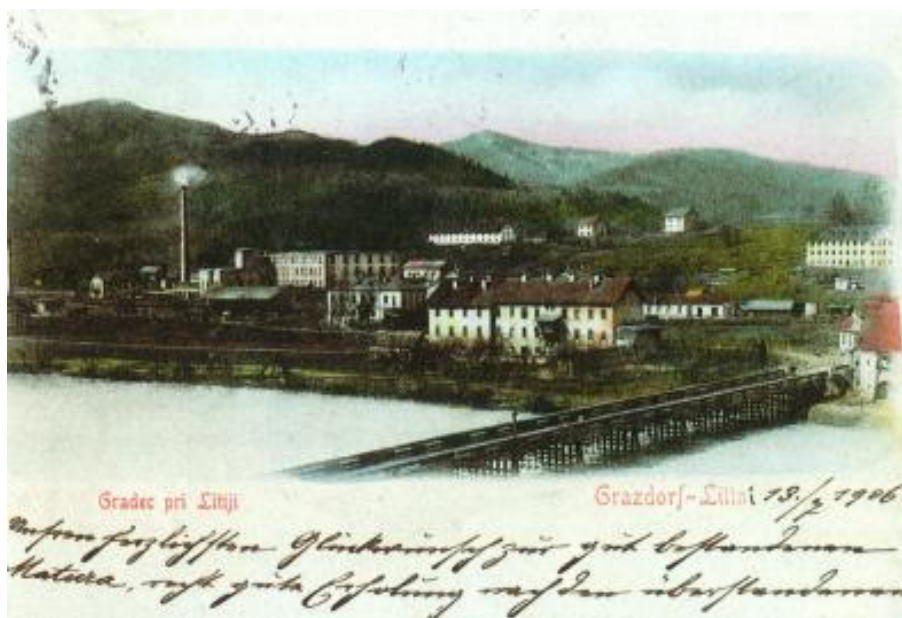
Slika 4: Poganeč, Ponoviče, razglednica odposlana leta 1904.³³⁰

³²⁹ Brilej: Spomin na Litijo, str. 87

³³⁰ Prav tam, str. 109

Slika 5: Pred letom 1849 je bilo na Spodnjem Logu pomembno ladjarsko pristanišče. Na tiste čase spominjata gostilna »Pri Tinčku« in Dornikova trgovina.³³¹

Slika 6: Gradec- Litija, razglednica odposlana leta 1906.³³²

³³¹ Ocepek: Sava pri Litiji, str. 25

³³² Brilej: Spomin na Litijo, str. 45

Savska dolina med cerami, med Savi in Zoranom v Litijki okoli leta 1910.³³³

Vače, razglednica odposlana leta 1899.³³⁴

³³³ Brilej: Spomin na Litijo, str. 105

³³⁴ Prav tam, str. 145

Slika 9: Gradec, razglednica odposlana leta 1912.³³⁵

Slika 10: Litija in Gradec, razglednica odposlana leta 1914.³³⁶

³³⁵ Brilej: Spomin na Litijo, str. 61

³³⁶ Prav tam, str. 13

Slika 11: Vas Sava leta 1933.³³⁷

³³⁷ Ocepek: Sava pri Litiji, str. 21

